

ครองในส่วนกลาง ไม่ว่าเจ้าคณะภาคหรือกรรมการมหาเถรสมาคม สามารถประพฤติผิดพระธรรมวินัย ได้อย่างสะดวก หรือหนักกว่านั้นคือ มีพฤติกรรมบ่ม ๆ กฎหมาย เช่น ทำตัวเป็นผู้มีอิทธิพล มีอำนาจ อยู่ในอาณัติ โดยที่พระเหล่านั้นมักจะมีสมณศักดิ์และตำแหน่งทางการปกครองด้วย เช่น เจ้าคณะ ตำบล หรือเจ้าคณะอำเภอ หากไม่ก็เป็นเลขานุการให้พระสังฆาธิการ ด้วยเหตุที่สามารถต่อสายสัมพันธ์ เชื่อมกับผู้ปกครองส่วนกลางได้นั่นเอง จึงกล้าที่จะเพิกเฉยหรือต่อแ่่งต่อผู้ปกครองระดับท้องถิ่น หรือระดับจังหวัด) หรือแม้แต่ปฏิเสธกฎระเบียบของคณะสงฆ์ ดังกรณีเจ้าสำนักวัดพระธรรมกายเป็นตัว อย่างชัดเจน

ระบบเส้นสาย(ซึ่งหล่อเลี้ยงด้วยเงิน)ทำให้ระบบและกลไกต่าง ๆ ในคณะสงฆ์พิกลพิการ ไม่เว้น แม้แต่กลไกในการลงโทษพระที่ประพฤติมิชอบ ดังปรากฏเสมอว่าเมื่อมีการโจทก์ฟ้องพระดังกล่าวว่า ต้องอาบัติร้ายแรงถึงขั้นปาราชิก กลับไม่มีการดำเนินการใด ๆ จากทางผู้ปกครองสงฆ์ที่จะเอาผิดกับ พระเหล่านั้น แม้จะมีพยานและหลักฐานถึงขั้นที่สามารถปรับอาบัติปาราชิกได้ แต่เรื่องก็ถูกตีกลับด้วย เหตุผลว่าไม่มีภาพถ่ายการเสพเมถุน (ทำนองเดียวกับที่รัฐบาลมักอ้างว่าไม่สามารถเอาผิดกับนักการเมืองที่ทุจริตได้เพราะ "ไม่มีใบเสร็จ") บางกรณีถูกกระแสสังคมกดดันจนคณะสงฆ์ต้องตั้งคณะกรรมการวินิจฉัยอธิกรณ์ (ที่เรียกว่า "ศาลสงฆ์") แต่ก็มักปรากฏว่าการพิจารณาเป็นไปอย่างล่าช้าและ น่าเคลือบแคลง ดังกรณี นิกร ยันตระ ธัมมชโย ยิ่งถ้าเป็นกรณีที่ไม่ใช่พระดัง หรืออยู่ในสายตาของสื่อมวลชนด้วยแล้ว จำเลยก็สามารถพ้นผิดได้ในที่สุด ส่วนหนึ่งเป็นเพราะผู้พิจารณาอธิกรณ์ไม่มีความรู้ เพียงพอในกระบวนการนิคคหกรรม แต่สาเหตุที่สำคัญกว่านั้นก็คือ สายสัมพันธ์ระหว่างจำเลยกับผู้ พิจารณาอธิกรณ์ ซึ่งมักมีการอุปถัมภ์บำรุงกันมานาน หรืออาจมีการรวม "ก๊วน" เดียวกันด้วยซ้ำ ด้วย เหตุนี้เองจึงไม่น่าแปลกใจที่อดีตเจ้าอาวาสวัดศรีบุญเรือง (กรณี "ไลน์คาเฟ่") และอดีตเจ้าอาวาสวัดท่า ข้าง (กรณี "เสธ.ไลน์") ยืนยันตลอดเวลาว่าไม่ได้ต้องปาราชิก คนที่เฝ้าจับตารองเรื่องเหล่านี้ย่อมรู้ดีว่าหาก เอาเรื่องเข้าศาลสงฆ์ โดยเฉพาะศาลชั้นต้นซึ่งล้วนเป็นคนใกล้ชิดกับจำเลย โอกาสที่จะพ้นจากข้อหานี้มี อยู่มากตราบใดที่ผู้เป็นโจทก์ฟ้องไม่สามารถหา "ภาพถ่าย" หรือสื่อกมายืนยันได้

ควรกล่าวในที่นี้ด้วยว่าระบบเส้นสายดังกล่าว ไม่เพียงจะทำให้พระที่ประพฤติผิดพระธรรมวินัย ลอยนวลได้เท่านั้น หากยังช่วยให้พระเหล่านั้นสามารถขึ้นมาเป็นพระสังฆาธิการได้ ทั้งนี้ด้วยการวิ่งเต้น และ "ซื้อ" ตำแหน่ง โดยเงินที่ใช้ในการซื้อตำแหน่งก็มาจากการยกยอกเงินบริจาคหรือเงินอุปถัมภ์บำรุง วัด ซึ่งมักมีการทำบัญชีอย่างไม่โปร่งใส หากไม่ก็จากการประกอบมิชฉาอาชีพ (สำหรับบรรพชิต) เช่น การขายวัตถุมงคลหรือปัจจัยไทยทานที่มีคนถวาย การปล่อยเงินกู้ หรือการประกอบอาชีพอย่างชาวโลก หนักกว่านั้นก็คือการเป็นนายหน้ารับไถ่รถที่ถูกขโมย พระดังกล่าวจำนวนไม่น้อยเป็นนักเลงหัวไม้มา ก่อนที่จะบวช เมื่อบวชแล้วก็ทำตัวไม่ต่างจากเดิมมากนัก เพราะผู้ปกครองตั้งแต่ระดับเจ้าอาวาสขึ้นไป ไม่ใส่ใจดูแลควบคุม ครั้นบวชนานขึ้น อำนาจเงินที่ได้จากการประกอบมิชฉาอาชีพก็เป็นปัจจัยให้ สามารถไต่เต้าในองค์กรสงฆ์ได้โดยอาศัยเส้นสายที่มีกับพระสังฆาธิการในท้องถิ่นซึ่งสามารถเชื่อมต่อ

กับส่วนกลางได้ การมีตำแหน่งสังฆาธิการ ช่วยให้พระพุทธรูปดังกล่าวมีเกราะคุ้มกันที่แน่นหนากว่าเดิม ช่วยให้ปลอดภัยขึ้นทั้งจากคณะสงฆ์และบ้านเมือง ขณะเดียวกันตำแหน่งดังกล่าวก็เป็น“ต้นทุน”ให้แสวงหาลาภสักการะได้มากขึ้น ทั้งขยายสายสัมพันธ์ได้กว้างและสูงขึ้น พร้อมกันนั้นก็ทำให้ตนเองก็มี“บารมี”ที่จะสร้างเส้นสายของตนเองในท้องถิ่น หรือกับพระในเขตปกครองของตน

ความล้มเหลวครั้งแล้วครั้งเล่าในการเอาผิดกับเหล่าอภิชัยนับวันจะตอกย้ำให้พระนอกรีตทั้งหลายตระหนักว่า การมีเส้นสายกับผู้ปกครองสงฆ์ในทุกระดับเป็นหลักประกันที่จะช่วยให้ตนลอยนวลอยู่ได้ ดังนั้นจึงมีแนวโน้มว่าพระพุทธรูปทั้งหลายจะพยายามชวนชวายเป็นสายกับพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่กันอย่างเป็นล่ำเป็นสันกันมากขึ้น ขณะที่ต่างคนต่างหา “ร่ม” หรือ “ผู้คุ้มครอง” ในระดับบน อภิชัยที่อยู่ระดับบนก็เห็นเป็นโอกาสที่จะลงมาเรียกเก็บ“ค่าคุ้มครอง”จากระดับล่าง หาไม่ก็ทำตัวเป็นนายหน้าเพื่อเป็นตัวกลางเชื่อมต่อให้พระระดับล่างมีสายสัมพันธ์กับระดับบน แน่่อนว่าการกระทำดังกล่าวต้องมีค่ากำนัลติดมาด้วย ผลที่ตามมาก็คือ คณะสงฆ์ในอนาคตจะเต็มไปด้วยระบบเส้นสายมากกว่าเดิม ทั้งเส้นสายที่เชื่อมกับส่วนกลางและที่ขยายไปในท้องถิ่น แต่ละเส้นสายมักทอเป็นเครือข่ายและกลายเป็นอาณาจักรที่เปิดช่องให้พระในสังกัดมีอิสระ สามารถล่วงละเมิดพระธรรมวินัยได้อย่างเสรียิ่งกว่าเดิม ระบบเส้นสายดังกล่าวในด้านหนึ่งทำให้การบังคับบัญชาจากส่วนกลางไร้ความหมายยิ่งขึ้นทุกที เพราะถึงแม้มหาเถรสมาคมจะมีคำสั่งให้พระห้ามบอโกให้ห่วย ทำวัตถุมงคล พระท้องถิ่นก็ยังคงประกอบไสยพาณิชย์ต่อไปได้โดยไม่มีปัญหาอะไร トラบใดที่มีเจ้าคณะภาคหรือกรรมการมหาเถรสมาคมเป็น “ร่ม”ให้ ในอีกด้านหนึ่งมันทำให้ผู้ปกครองสงฆ์มีแนวโน้มไม่เชื่อตรงต่อหน้าที่มากขึ้น กลายเป็นผู้ที่ไม่เห็นแก่พวกพ้องหรือผลประโยชน์ยิ่งกว่าความถูกต้องชอบธรรม

ทั้งความไร้ประสิทธิภาพในการบริหารและการไม่เชื่อตรงต่อหน้าที่ เป็นตัวการบั่นทอนความชอบธรรมของมหาเถรสมาคมอย่างร้ายแรง จึงมีแนวโน้มว่านอกจากพระนอกรีตแล้ว ยังมีพระอีกกลุ่มหนึ่งที่ปฏิเสธมหาเถรสมาคมมากขึ้น ได้แก่พระที่ใส่ใจในพระธรรมวินัย

ถึงแม้ว่าโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์จะมีการเปลี่ยนแปลงในอนาคต แต่หากองค์กรปกครองสงฆ์ที่ตั้งขึ้นใหม่ยังชำระยมมหาเถรสมาคม คือ รวมศูนย์ แต่อ่อนแอ ไร้ประสิทธิภาพและไม่เป็นที่ตั้งแห่งความบริสุทธิ์ยุติธรรมเช่นเดิมหรือนักกว่าเดิม พระสงฆ์ที่เลื่อมศรัทธาในองค์กรปกครองดังกล่าวอาจมีจำนวนหนึ่งที่แยกตัวออกเป็นอิสระจากองค์กรปกครองนั้นอย่างชัดเจนหรือเต็มรูป (มิใช่ทำอย่างอำพรางหรือครึ่ง ๆ กลาง ๆ อย่างที่หลายรูปกำลังทำอยู่ในปัจจุบัน) และจะมีใช้มีแค่กลุ่มเดียว หากมีหลายกลุ่ม ถึงตอนนั้นแม้ผู้ปกครองสงฆ์ส่วนกลางจะขออำนาจรัฐมาจัดการ แต่ก็จะไม่ได้รับความสนับสนุนจากประชาชนซึ่งก็เลื่อมศรัทธาในองค์กรปกครองและคณะสงฆ์ส่วนใหญ่เช่นกัน ระหว่างคณะสงฆ์ซึ่งเต็มไปด้วยพระนอกรีตและระบบเส้นสายทุกหัวระแหง และทุกระดับ(จนแม้กระทั่งในวัด ก็หนีไม่พ้นเส้นสายอีกประเภทหนึ่งซึ่งกำลังจะมากขึ้น นั่นคือญาติพี่น้องของเจ้าอาวาสซึ่งมาอาศัยวัดอยู่) กับสำนักที่มีวัตรปฏิบัติอันน่าเลื่อมใส ประชาชนมีแนวโน้มที่จะเลือกฝ่ายหลัง โดยไม่สนใจว่ารัฐจะอยู่ฝ่ายใด

เป็นไปได้ด้วยซ้ำว่า สำนักที่แยกตัวมานี้จะมีวัตรปฏิบัติที่ผิดจากคณะสงฆ์ส่วนใหญ่ จนเรียกได้ว่าเป็น“นิกาย”ใหม่อีกนิกายหนึ่ง นอกเหนือจากมหานิกายและธรรมยุต โดยยังเป็นเถรวาทอยู่ หรืออาจแยกออกจากเถรวาทตั้งสันตติศกก็ได้ ทั้งนี้ยังไม่ต้องพูดถึงลัทธิพิธีต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่แล้วในคณะสงฆ์ปัจจุบัน และจะเพิ่มขึ้นอีกมากมายในอนาคตดังจะได้กล่าวต่อไป ลัทธิพิธีเหล่านี้แม้จะขึ้นอยู่กับมหาเถรสมาคม แต่ก็มีชีวิตและการปฏิบัติบางอย่างต่างไปจากที่มหาเถรสมาคมเป็นตัวแทนอยู่ กระนั้นก็ไม่อยู่ในความสนใจของผู้ปกครองสงฆ์ด้วยเหตุผลต่าง ๆ ที่กล่าวมา ทั้งหมดนี้มีแต่จะทำให้ความไร้เอกภาพและไร้ระเบียบเพิ่มขึ้นในสังฆมณฑล มิใช่จะต้องเอ่ยถึงนอกสังฆมณฑล ซึ่งไม่อยู่ในอำนาจของผู้ปกครองสงฆ์อยู่แล้ว

ความขัดแย้งเรื่องร่างพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับใหม่จนพระสงฆ์แบ่งออกเป็น ๒ ฝ่ายเมื่อต้นปี ๒๕๔๔ เป็นกรณีล่าสุดที่ชี้ให้เห็นถึงรอยร้าวในสังฆมณฑล และจะเป็นมูลเหตุแห่งความแตกแยกที่รุนแรงในอนาคต ทั้งนี้เพราะกรณีดังกล่าวไม่ใช่เป็นแค่ความขัดแย้งทางด้านความคิดเท่านั้น หากยังเป็นผลจากความเสื่อมศรัทธาในผู้นำมหาเถรสมาคมซึ่งคาดหวังว่าจะได้เป็นสังฆราชองค์ต่อไป กลุ่มพระสงฆ์และฆราวาสที่คัดค้านร่างพระราชบัญญัติดังกล่าวซึ่งผ่านการเห็นชอบของมหาเถรสมาคม ได้แสดงตัวอย่างชัดเจนว่า คัดค้านพระราชกฤษฎีกาขึ้นสมเด็จฯ ๔ บางท่านถึงกับรวบรวมรายชื่อสนับสนุนคนเพื่อใจหาบัตินัก และกล่าวหาว่าอยู่เบื้องหลังการผลักดันร่างพระราชบัญญัติฉบับ“มหาโจร”เพื่อให้ตนได้เป็นสังฆราช ข้อกล่าวหาดังกล่าวของกลุ่มพระสงฆ์และฆราวาสที่นำโดยพระธรรมวิสุทธิมงคล (หลวงตามหาบัว ญาณสัมปันโน) จะเป็นความจริงหรือไม่ก็ตาม ที่แน่นอนก็คือคุณธรรมและความชอบธรรมของผู้นำชั้นสูงในมหาเถรสมาคมได้ถูกตั้งคำถามโดยพระสงฆ์อีกกลุ่มหนึ่งซึ่งได้รับความนับถือจากประชาชนจำนวนมากไม่น้อย สภาพเช่นนี้ทำให้เอกภาพของคณะสงฆ์ภายใต้ผู้นำดังกล่าวเกิดขึ้นได้ยาก โดยที่ผู้นำคนอื่น ๆ ของมหาเถรสมาคม (และองค์กรปกครองใหม่ที่จะมาแทน)ก็ไม่มีหลักประกันเลยว่าจะเป็นที่ยอมรับในทางคุณธรรมมากพอที่จะประคับประคองคณะสงฆ์ไม่ให้เกิดแยกมากไปกว่านี้

พระสงฆ์มีบทบาทน้อยลง

การที่ผู้ปกครองสงฆ์ปล่อยปละละเลยจนพระประพฤตินอกพระธรรมวินัยมากขึ้น ย่อมทำให้ศรัทธาที่ประชาชนมีต่อสถาบันสงฆ์ลดลงไป จริงอยู่ในปัจจุบันมีพระสงฆ์เป็นอันมากซึ่งมีลูกศิษย์ลูกหาให้ความเคารพนับถืออย่างคับคั่ง นับจำนวนผู้ศรัทธาแล้วก็มากมายมหาศาลอย่างที่ครูบาอาจารย์น้อยรูปในอดีตจะเทียบเท่าได้ แต่ศรัทธาดังกล่าวเป็นอาการที่เจาะจงเฉพาะบุคคล ในฐานที่ท่านมีคุณวิเศษเฉพาะตัว หาใช่ในฐานที่ท่านเป็นตัวแทนอันโดดเด่นของพระสงฆ์ไม่ พูดอีกนัยหนึ่ง มีแนวโน้มว่าคนไทยที่นับถือพระเป็นรายบุคคล มากกว่าที่จะนับถือสถาบันสงฆ์ จะเพิ่มจำนวนมากขึ้นเรื่อย ๆ

เราพบเห็นได้มากขึ้นเรื่อย ๆ ว่า การที่ผู้คนจะให้ความเคารพนับถือพระนั้น ไม่ใช่เพียงเพราะท่านเป็นพระอย่างเดียว หากยังเพราะเห็นหรือเชื่อว่าท่านมีคุณสมบัติอย่างอื่นด้วย เช่น มีอำนาจจิตพิเศษ

บรรลุลหณชั้นสูงหรือเป็นพระอริยะ ดูหวยแม่น หายเคราะห์สะเดาะโชคเก่ง หรือมีความรู้สูง พึงสังเกตว่าคุณสมบัติดังกล่าวเป็นสิ่งที่ผู้ศรัทธารู้สึกว่า พระเหล่านี้มีเหนือกว่าตนหรือมากกว่าตน นั้นหมายความว่าเพียงท่านดำรงพรหมจรรย์ อยู่ในพระธรรมวินัยอย่างทีพระควรจะมีจะเป็นเท่านั้นยังไม่เป็นเหตุผลเพียงพอที่จะให้ความเคารพ ด้วยเหตุนี้จึงเป็นเรื่องธรรมดาเสียแล้วทีพระจะถูกพนักงานเก็บเงินไถ่ลงจากรถประจำทาง หรือถูกเพิกเฉยในที่สาธารณะ ต่อเมื่อเป็นพระเกจิอาจารย์หรือมีคุณวิเศษบางอย่าง ถึงจะได้รับการกราบไหว้ ทศนคติดังกล่าวแตกต่างจากอดีตมาก พระแต่ก่อนหากทรงศีลาจารวัตร ถึงเป็นพระธรรมดา ก็ได้รับความเคารพนับถือจากคนทั่วไป แม้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะทรงเชื่อว่า ทรงรู้ธรรมและฉลาดกว่าพระราชาคณะทีทรงนิมนต์มาวิไลชนาธรรมแต่ก็ทรงให้ความเคารพในฐานะทีเป็นพระ (และไม่ใช่เฉพาะพระราชาคณะ หากรวมถึงพระทั่วไป) ดังทรงแสดงความเคารพด้วยการถอดพระบาทเสด็จบนหินร้อนขณะนิมนต์พระเข้าวัง ส่วนกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทก็ทรงถึงกับหาฟืน ใบไม้ เครื่องหุงหาอาหาร และข้าวเปลือกเพื่อปรุงอาหารด้วยพระองค์เองถวายพระทีมาร่วมสังคายนาพระไตรปิฎก (อัคราพร: ๙๑)

การทีผู้คนปัจจุบันศรัทธาในสถาบันสงฆ์น้อยลง แต่หันไปให้ความสนใจพระเป็นรูป ๆ แทน ย่อมมีผลให้สถาบันสงฆ์หรือพระสงฆ์โดยทั่วไปมีอิทธิพลต่อสังคมน้อยลงไป แม้กระทั่งในเรื่องหลักธรรมคำสอนหรือการศึกษาทางพุทธศาสนาอันเป็นเรืองทีพระน่าจะเชี่ยวชาญหรืออยู่ในความรับผิดชอบของพระสงฆ์โดยตรง ก็ปรากฏว่าคนหันไปพึ่งพาพระน้อยลง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง พระกำลังจะมีความสำคัญน้อยลงในฐานทีเป็นแหล่งความรู้ทางธรรม ดังผลการวิจัยเมื่อปี ๒๕๓๙ พบว่า สาเหตุสำคัญทีทำให้นักศึกษาไม่ไปพึ่งเทศน์ นอกจากเป็นเพราะไม่มีเวลาและไม่น่าสนใจแล้ว ยังเป็นเพราะ "หาความรู้จากแหล่งอื่นได้สะดวกกว่า" (ร้อยละ ๔๙.๓) ทีน่าสนใจว่านั่นก็คือเหตุผลรองลงมาก็คือเพราะ "พระสงฆ์ไม่น่านับถือหรือไม่รู้ธรรมะดีพอ" (ร้อยละ ๔๑.๖) (ชนิษฐาและกิติ: ๓๓)

แม้การวิจัยดังกล่าวไม่ได้ระบุว่า "แหล่งอื่น" ทีนักศึกษาจะแสวงหาความรู้ทางธรรมได้นั้นมีอะไรบ้าง แต่ในสังคมปัจจุบันก็เห็นได้ชัดว่า หนังสือธรรมะและฆราวาสทีเป็นผู้รู้ในทางธรรมนั้นมียุเป็นอันมากและสามารถเข้าถึงได้ง่าย อีกทั้งยังสื่อกับความคิดและสัมพันธ์กับชีวิตของเขาได้มากกว่า นอกจากนี้งานสังเกตว่าสำนักและกลุ่มใหม่ ๆ ทีเกิดขึ้นในแวดวงพุทธศาสนานั้นจำนวนมากไม่มีพระเกี่ยวข้องในฐานะผู้นำเลย ไม่ว่าสำนักท่านแม่บงกช สำนักเจ้าแม่กวนอิม ชมรมนิชิเร็นชินชู โกเอ็นก้า ชมรมสวดพระคาถาชินบัญชร โยเร อนุตตรธรรมชิงไห่ ยังไม่ต้องพูดถึงกลุ่มหรือลัทธิพิธีนอกพุทธศาสนา เช่น เสด็จพ่อ.๕ หรือตำหนักทรงทั้งหลายซึ่งมีกลาดเคลื่อนไปทุกจังหวัดเวลานี้ จำเพาะนครราชสีมาจังหวัดเดียวก็มีไม่ต่ำกว่า ๑๐๐ สำนัก ประเด็นนี้จะได้อีกกล่าวต่อไปข้างหน้า

พระสงฆ์ไม่เพียงแต่กำลังจะมีบทบาทลดลงในฐานะแหล่งความรู้ทางธรรมเท่านั้น แม้แต่การเป็น "เนื่อนาบุญ" หรือเป็น "ตัวกลาง" ระหว่างฆราวาสกับบุญกุศลก็มีแนวโน้มลดลงด้วย สมัยก่อนพระกับบุญกุศลนั้นแยกจากกันไม่ออก ใครทีต้องการทำบุญ (หรือต้องการให้บุญกุศลเพิ่มพูน) ก็ต้องไปทำกับ

พระ ทั้ง ๆ ที่บุญกิริยาวัตถุนั้นทำได้หลายอย่างโดยไม่ต้องผ่านพระก็ได้ แต่เมื่อต้มใบและคอฟแมนสอบถามความเห็นของคนไทยในพื้นที่ที่เขาไปทำวิจัยราว ๓ ทศวรรษที่แล้ว ปรากฏว่าในทัศนะของชาวบ้านเหล่านี้ การทำบุญที่สำคัญที่สุดและติดอันดับต้น ๆ ล้วนเกี่ยวข้องกับพระ และถ้าไม่นับการบวชพระหรือเณรแล้ว การให้ทานกับพระหรือผ่านพระถือว่าได้บุญที่สุด ไม่ว่าจะเป็นการถวายเงินสร้างวัด ซ่อมวัด ใส่บาตร เลี้ยงพระ ส่วนการถือศีล ๘ หรือศีล ๕ นั้นอยู่ในอันดับท้าย ๆ (อันดับรองสุดท้ายคือ ๘ และ ๙ จากการศึกษาของคอฟแมน และอันดับสุดท้ายคืออันดับ ๖ จากการวิจัยของต้มใบ -IShii: ๑๗)

แต่แนวโน้มดังกล่าวกำลังจะเปลี่ยนไป สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยพบว่า คนในเมืองใหญ่ ๆ ทั่วประเทศส่วนใหญ่แล้วเห็นด้วยว่า “การบริหารการเงินให้สมาคมและมูลนิธิที่ทำกิจกรรมเพื่อสาธารณประโยชน์ดีกว่าการบริหารให้ศาสนสถาน”(ซึ่งรวมถึงวัดและโบสถ์) (สถาบันวิจัยสังคม: ๑๓๕) ทั้งนี้ยังไม่ต้องพูดถึงคนจำนวนมากที่หันไป “ทำบุญ” กับชมราวาสที่เป็นอาจารย์กรรมฐานหรือคนทรง

อย่างไรก็ตามคนที่นิยมทำบุญกับพระก็เชื่อว่ายังมีมากอยู่ แต่มีแนวโน้มว่าจะเป็นการเจาะจงทำกับพระบางรูปมากขึ้น โดยเฉพาะพระที่ทรงคุณพิเศษในทางจิต เช่นเกจิอาจารย์ หรือพระกรรมฐาน กระนั้นก็ตามน่าสังเกตว่า ผู้คนโดยเฉพาะชนชั้นกลางหรือคนในเมืองมีแนวโน้มว่า จะให้ความสำคัญกับวัดมุงมรดมากกว่าบุญกุศล ดังศูนย์วิจัยกสิกรไทยพบว่าคนกรุงเทพฯ ฯ ที่ใช้จ่ายเงินเพื่อเข้าพระและวัดมุงมรดมากกว่าการถวายสังฆทานหรือทำบุญอย่างอื่นกับพระ กล่าวคือผู้ที่ไปวัดในกรุงเทพฯ ฯ โดยเฉลี่ยเข้าพระครั้งละ ๔๙๒ บาท ขณะที่ถวายสังฆทาน ๒๗๗ บาท และทำบุญอย่างอื่น ๑๘๗ บาท และเมื่อไปวัดในต่างจังหวัด เข้าพระและวัดมุงมรด ๖๙๗ บาท แต่ถวายสังฆทาน ๓๔๐ บาท และทำบุญอย่างอื่น ๑๙๒ บาท (โพลล์ศูนย์วิจัยกสิกรไทย ๒-๘ พฤษภาคม ๒๕๕๐)

แนวโน้มดังกล่าวบ่งชี้ว่าพระสงฆ์โดยรวมจะมีบทบาทน้อยมากในด้านศาสนา ไม่ว่าจะเป็นการสอนธรรมหรือการทำบุญ ขณะที่อิทธิปาฏิหาริย์หรือวัดมุงมรดของพระจะดึงดูดผู้คนมากกว่าและได้รับความสนใจจากผู้คนมากขึ้น แม้ไม่มีข้อมูลระบุชัดว่าวัดมุงมรดที่ผู้คนให้ความสำคัญมากขึ้นนั้น จำเพาะเจาะจงว่าเป็นของพระเกจิอาจารย์บางรูปหรือว่าเป็นกรณีทั่วไป แต่ไม่ว่าจะเป็นอันไหน ก็ล้วนเป็นแรงดึงดูดให้พระรูปอื่น ๆ หันมาเอาดีในเรื่องนี้กันมากขึ้น ซึ่งนั่นก็หมายความว่าพระสงฆ์กำลังจะเป็นพราหมณ์สนองบริโศคนิยมยิ่งขึ้นทุกที

เส้นแบ่งระหว่างพระกับชมราวาสเปลี่ยนแปลงไป

ขณะที่พระสงฆ์มีบทบาทด้านศาสนาน้อยลงนั้น สิ่งที่เกิดควบคู่กันก็คือบทบาทที่เพิ่มขึ้นของชมราวาส กิจกรรมหรือ“พรมแดน”ที่เคยถือว่าเป็นของพระสงฆ์นั้น นับวันชมราวาสจะเข้ามารับผิดชอบมากขึ้น อาทิ การสอนหรือการเป็นแหล่งความรู้ทางธรรม ซึ่งได้กล่าวไว้บ้างแล้วในหัวข้อก่อน

อันที่จริงในสมัยก่อน การที่ชมราวาสมีความรู้ด้านธรรมชั้นสูงนั้นมีชื่อเสียงแปลก การสอนหรือ“บอกพระปริยัติธรรม” แก่พระภิกษุสามเณรที่จัดในพระราชวัง และวังเจ้า ตลอดจนบ้านขุนนางผู้ใหญ่ในสมัย

อยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ล้วนทำโดยคฤหัสถ์ทั้งนั้น (ป.อ.ปยุตโต ๒๕๒๙: ๓๓-๓๔) แต่ก็ต้องไม่ลืมว่าฆราวาสเหล่านั้นล้วนเคยผ่านการบวชมาแล้วทั้งสิ้น กล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นผลิตผลของสถาบันสงฆ์ นอกจากนั้นยังจัดว่าเป็นส่วนน้อยเมื่อเทียบกับผู้ที่ประสูติเป็นพระสงฆ์

แต่ในปัจจุบันแลเห็นได้ว่า ฆราวาสที่เป็นผู้รู้ทางธรรมมีแนวโน้มจะเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ หรืออย่างน้อยก็เป็นแหล่งความรู้ทางธรรมที่ได้รับความสำคัญมากขึ้นเป็นลำดับ ขณะที่พระสงฆ์ซึ่งเป็นแหล่งความรู้โดยเฉพาะสำหรับคนสมัยใหม่มีจำนวนน้อยลง แม้เวทีสำหรับพระในการสอนธรรมจะมีอยู่มากทั้งตามรายการวิทยุและโทรทัศน์ แต่สื่อและเวทีของฆราวาสกลับได้รับความสนใจมากขึ้นเรื่อย ๆ ไม่ว่าจะเป็นหนังสือ รายการอภิปรายรวมทั้งในห้องบรรยายตามมหาวิทยาลัย และนับวันจะขยายไปตามรายการวิทยุโทรทัศน์ ประเวศ วะสี, ระวี ภาวิไล, ส. ศิวรักษ์, ทองคำ ศรีโยธิน, คุณแม่สิริ กรินชัย, อมรา มลิล, เสฐียรพงษ์ วรรณปก, เนาวรัตน์ พงษ์ไพบูลย์, พล.ต.อ. วชิรขันธ์ เดชบุญขจร เหล่านี้เป็นเพียงตัวอย่างส่วนน้อยของฆราวาสกลุ่มดังกล่าว เป็นไปได้ว่าในสังคมสมัยใหม่ฆราวาสจะเป็นแหล่งความรู้ทางธรรมที่สำคัญกว่าพระสงฆ์ในอีกไม่นานนี้ โดยที่ฆราวาสเหล่านี้จำนวนมาก (ถ้ามิใช่ส่วนใหญ่) ไม่เคยผ่านการบวชเรียน หรือถึงบวชเรียนก็เพียงช่วงเวลาสั้น ๆ จึงมีอาจเรียกได้ว่าเป็นผลิตผลของสถาบันสงฆ์อย่างแท้จริง

ฆราวาสจะมีบทบาทเพิ่มขึ้นแต่ในทางปริยัติเท่านั้นก็หาไม่ หากยังรวมถึงด้านปฏิบัติ ในช่วงเวลาไม่กี่ปีมานี้อาจารย์สอนกรรมฐานที่เป็นคฤหัสถ์ได้เพิ่มขึ้นมาก บ้างก็สอนสมาธิภาวนาในบริบทเดิมคือในวัดหรือสำนักสงฆ์ แต่ก็มีอีกไม่น้อยที่สอนในสภาพแวดล้อมใหม่ เช่น ในอาคาร ตามบ้านเรือน หรือในสำนักของคฤหัสถ์ซึ่งรวมตัวกันในรูปมูลนิธิ เช่น ศูนย์ปฏิบัติธรรมกมลลา(แนวโกเอ็นก้า) หรือมูลนิธิยุวพุทธิกสมาคม โดยที่ผู้ปฏิบัติ นอกจากจะเป็นฆราวาสแล้ว ยังมีพระมารับการฝึกด้วย

สมาธิภาวนานั้นแต่เดิมถือว่าเป็นเรื่องของพระสงฆ์ ส่วนฆราวาสนั้นมักประพฤติธรรมหรือบำเพ็ญบุญด้วยการให้ทานหรือรักษาศีลเป็นส่วนใหญ่ จะเข้าหากรรมฐานต่อเมื่อบวชพระแล้ว แต่ปัจจุบันสมาธิภาวนามีใช้พรหมแดนของพระสงฆ์แล้ว เพราะฆราวาสกำลังมีบทบาทในด้านนี้มากขึ้น ไม่แต่ในฐานะผู้สอนกรรมฐานเท่านั้น หากยังสนใจที่จะปฏิบัติกับตนเอง การทำสมาธิภาวนาในหมู่ฆราวาสนั้นมีใช้เรื่องผิดปกติแต่อย่างใดในสังคมปัจจุบัน แม้คนเหล่านี้จะยังเป็นคนส่วนน้อย แต่ก็เพิ่มจำนวนมากขึ้น ขณะที่ในวงการสงฆ์กลับเป็นไปในทางตรงกันข้ามคือ พระสงฆ์ที่สนใจทำสมาธิภาวนาอย่างจริงจังมีน้อยลง แม้จะมีการพยายามส่งเสริมกันอยู่บ้าง แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จ กล่าวโดยรวมแล้ว เส้นแบ่งระหว่างพระกับฆราวาสแบบเดิม ๆ (อย่างน้อยก็ในช่วง ๖๐-๗๐ ปีที่ผ่านมา) นั้นกำลังจะเลือนลางหรือแปรเปลี่ยนไป เส้นแบ่งดังกล่าวคือเส้นแบ่งระหว่างธรรมกับโลก

ทุกวันนี้คนทั่วไปมองว่า “ธรรม” เป็นเรื่องของพระ ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาหรือสอนธรรม จะเป็นด้านปริยัติหรือปฏิบัติ ก็กำหนดให้เป็นหน้าที่ของพระสงฆ์ ส่วน “โลก” นั้นถือเป็นเรื่องของฆราวาส ซึ่งครอบคลุมตั้งแต่การทำมาหากิน การศึกษาวิชาความรู้ทางโลก ไปจนถึงการเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตความ

เป็นอยู่ของผู้คน ในปัจจุบันเห็นได้ชัดว่าฆราวาสกำลังขยายบทบาทไปในเรื่องทางธรรมมากขึ้น ขณะเดียวกันพระสงฆ์ก็เข้าไปเกี่ยวข้องกับเรื่องทางโลกมากขึ้น นอกจากปรากฏในรูปของการทำมาหากินไม่ต่างจากฆราวาส (เช่นการค้าวัตถุมงคล และการทำธุรกิจสามัญ) แล้ว อีกลักษณะหนึ่งก็คือการสงเคราะห์ช่วยเหลือฆราวาสในด้านชีวิตความเป็นอยู่เช่น การพัฒนาชุมชน การส่งเสริมสมุนไพรรักษาโรค การแพทย์พื้นบ้าน การส่งเสริมเกษตรผสมผสาน การช่วยเหลือผู้ติดเชื้อเอดส์ เป็นต้น ปรากฏการณ์ดังกล่าวของในแง่หนึ่งก็คล้ายคลึงกับอดีตก่อนที่ความทันสมัยจะแพร่เข้ามา แต่สิ่งที่แตกต่างกันอย่างมากก็คือ การไถ่ในลัทธิภวาวนาของฆราวาส และการไถ่ในการแสวงหาทรัพย์ของพระสงฆ์ ในปัจจุบันกำลังเพิ่มขึ้นทั้งคู่ ดังนั้นจึงมีแนวโน้มว่าในอนาคต เส้นแบ่งระหว่างพระกับฆราวาสจะมาอยู่ที่ศีลหรือวินัยแทน โดยเฉพาะการถือพรหมจรรย์ บทบาทหน้าที่จะมีใช้สิ่งกำหนดความเป็นพระหรือฆราวาสอย่างชัดเจนดังแต่ก่อน (แต่ถ้าหากสถาบันสงฆ์เสื่อมอย่างถึงที่สุด ความแตกต่างระหว่างพระกับฆราวาสจะอยู่ที่จีวรหรือเครื่องนุ่งห่มเท่านั้น)

แนวโน้มดังกล่าวอธิบายได้หลายประการ ประการแรกก็คือผลพวงของความทันสมัยที่แพร่เข้ามา โดยเฉพาะตั้งแต่รัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา การปฏิรูปการศึกษาและการพัฒนาต่าง ๆ ที่ตามมาโดยมีหน่วยงานต่าง ๆ ของรัฐเข้ามารับผิดชอบโดยเฉพาะ (แทนที่จะรวมศูนย์บริการทางสังคมต่าง ๆ ไว้ที่วัดดังแต่ก่อน) ได้ส่งผลในทางส่งเสริมเพิ่มพูนศักยภาพของฆราวาสเป็นอย่างมาก แม้จะเป็นไปอย่างไม่เท่าเทียมหรือทั่วถึงก็ตาม เช่นมีการศึกษามากขึ้น มีพลังทางเศรษฐกิจมากขึ้น อีกทั้งมีสถาบันของตัวเองที่ไม่ต้องพึ่งพระ เช่น โรงเรียน โรงพยาบาล แต่สำหรับสถาบันสงฆ์แล้วกลับได้รับอันสงฆ์น้อยกว่ามาก เนื่องจากสังคมฆราวาสนั้นออกไปเกี่ยวข้องและรับผลของการพัฒนาต่าง ๆ มาอย่างเต็มที่ ขณะที่สังคมพระกลับหลีกเลี่ยงหรือปลีกตัวจากกระแสดังกล่าว ตัวอย่างชัดเจนก็คือการที่พระจำนวนมากถูกกีดกันไม่ให้เรียนวิชาการสมัยใหม่หรือแม้แต่ภาษาอังกฤษมาเป็นเวลานาน

ไต่แต่เท่านั้น การปล่อยปละละเลยของรัฐโดยเฉพาะในด้านการศึกษา ก็มีส่วนอย่างมากในการทำให้พระถูกฆราวาสทิ้งห่างออกไป ทั้ง ๆ ที่แต่ก่อนพระเป็นฝ่ายนำฆราวาสด้วยซ้ำ การพัฒนาหรือกระบวนการทำให้ทันสมัยซึ่งมุ่งเน้นไปที่ฆราวาสอย่างต่อเนื่องมาหลายทศวรรษ ได้ทำให้สังคมฆราวาสเติบโตใหญ่เข้มแข็งขึ้น ขณะที่สังคมพระกลับอ่อนแอลง ดังนั้นฆราวาสจึงมีความสามารถที่จะเข้ามาทำบทบาทในด้านต่าง ๆ แทนที่พระสงฆ์ได้มากขึ้น การมีเงินและมีเวลารว่างจากการทำมาหากิน เชื้อให้ฆราวาสโดยเฉพาะคนชั้นกลางซึ่งเติบโตเพราะผลของการพัฒนา สามารถศึกษาและปฏิบัติธรรมได้เป็นเวลานาน ๆ โดยไม่ต้องพะวงเรื่องความเป็นอยู่ (ทุกวันนี้แม้จะปฏิบัติธรรมในวัด อาศัยอาหารวัด แต่หากเป็นฆราวาสหรือแม้แต่แม่ชี ก็จำเป็นต้องมีเงินด้วย ถึงจะอยู่ได้อย่างต่อเนื่อง) นอกจากนั้นกำลังเงินดังกล่าวยังเป็นปัจจัยที่อุปถัมภ์ค้ำจุนสำนักต่าง ๆ ของฆราวาสให้อยู่ได้ แต่ปัจจัยต่าง ๆ ที่กล่าวมายังไม่เป็นสาเหตุเพียงพอที่ทำให้ฆราวาสเข้ามาอยู่ในพรมแดนที่เดิมเป็นของพระสงฆ์

ปัจจัยอีก ๒ ประการที่ควรกล่าวถึงก็คือ ทศนคติที่เปลี่ยนแปลงของฆราวาสเกี่ยวกับศาสนา และ

ความที่พระสงฆ์ไม่สามารถตอบสนองความต้องการของฆราวาสได้เท่าที่ควร ประการแรกนั้นได้แก่การที่ฆราวาสจำนวนมากขึ้น (แม้จะยังเป็นส่วนน้อย) เกิดตระหนักว่าศาสนานั้นมีสาระที่ทรงคุณค่าต่อชีวิตหาใช่เป็นเพียงรูปแบบหรือพิธีกรรมไม่ อีกทั้งแก่นแท้และอันสัจของศาสนา โดยเฉพาะในทางพุทธศาสนานั้น ใคร ๆ ก็เข้าถึงได้ด้วยตนเองโดยไม่ต้องผ่านพระสงฆ์ ได้กล่าวแล้วว่าสมัยก่อนถือว่าพระสงฆ์เป็น"ตัวกลาง"ที่สำคัญ โดยเฉพาะการทำบุญ(ซึ่งมีความหมายแคบลงจนเหลือเพียงแค่การให้ทาน) ผู้คนเชื่อว่าจะมีอันสัจอย่างมากที่สุดก็ต่อเมื่อทำกับพระ ยิ่งการทำบุญให้แก่ผู้ตายจำต้องมีพระมาเป็นเกี่ยวข้อง ประหนึ่งเป็นสื่อกลางระหว่างผู้ยังอยู่กับผู้ตายก็ว่าได้ แต่ทุกวันนี้การทำบุญโดยไม่ผ่านพระก็มีมากขึ้นแล้ว โดยทำบุญกับมูลนิธิหรือองค์กรสาธารณประโยชน์แทน ในทำนองเดียวกันก็มีความเชื่อมากขึ้นว่าการทำสมาธิภาวนานั้นสามารถทำได้ในเพศคฤหัสถ์ โดยไม่ต้องผ่านการบวชหรือครองเพศสมณะก่อน ทศนะดังกล่าวสัมพันธ์อย่างมากกับความคิดว่าโลกกับธรรม หรือโลกียธรรมกับโลกุตตรธรรมนั้นไม่จำเป็นต้องแยกจากกัน บุคคลสามารถปฏิบัติธรรมหรือบำเพ็ญสมาธิภาวนาได้ในท่ามกลางชีวิตประจำวันหรือขณะที่ยังอยู่ในโลก โดยไม่ต้องทิ้งเรือนไปอยู่วัดหรือลี้ภัยเข้าป่า ไซ้แต่เท่านั้นอริยมรรคอริยผลก็เป็นสิ่งที่คฤหัสถ์สามารถเข้าถึงได้ ไม่ได้จำกัดเฉพาะพระเท่านั้น

แม้ว่าทศนคติดังกล่าวสามารถสืบสาวไปได้ถึงสวนโมกข์ วัดมหาธาตุ ฯ สันติอโศก โดยอาจารย์ถึงวัดปากน้ำ(ซึ่งยังให้ความสำคัญกับการทำบุญผ่านพระอยู่มาก) แต่สิ่งที่เกิดขึ้นตามมาหลังจากที่ฆราวาสเกิดความสนใจในเรื่องศาสนาเพิ่มขึ้นก็คือ สถาบันสงฆ์ไม่สามารถตอบสนองความต้องการดังกล่าวของฆราวาสได้เท่าที่ควรเนื่องจากไม่สามารถตามสังคมฆราวาสได้ทันดังกล่าว พระที่สามารถสื่อกับฆราวาส (ซึ่งส่วนใหญ่มีการศึกษาทางโลกมากกว่า)มีน้อยมาก การสอนธรรมไม่ว่าในด้านปริยัติหรือปฏิบัติโดยพระสงฆ์ จึงมีอุปสรรคมาก จึงไม่ใช่เรื่องแปลกที่ผู้คนจะพากันเข้าหาฆราวาสที่สอนธรรมให้เข้าใจได้ดีกว่าแทน

พุทธศาสนาแบบฆราวาส

การที่ฆราวาสมีบทบาทมากขึ้นในด้านศาสนานั้น นำไปสู่การเกิดกลุ่มชาวพุทธที่พึ่งพาอาศัยพระสงฆ์น้อยลงจนมีแนวโน้มว่า ต่อไปการประพฤติปฏิบัติทางด้านศาสนาของกลุ่มอาจไม่มี (หรือไม่จำเป็นต้องมี) พระสงฆ์มาเกี่ยวเลยก็ได้ นั่นก็คือเกิดกลุ่มฆราวาสชาวพุทธที่พึ่งตนเองได้ในทางศาสนา และอยู่อย่างเป็นเอกเทศโดยไม่สัมพันธ์กับพระหรือวัดเลย เพราะไม่เพียงแต่จะสอนธรรมกันเองเท่านั้น กระทั่งการประกอบพิธีกรรมก็ทำโดยฆราวาสหรือมีฆราวาสเป็นผู้นำ

ปัจจุบันเริ่มเห็นได้แล้วว่า มีฆราวาสหลายกลุ่มที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาตนเอง ไม่ใช่แค่บูชาพระรัตนตรัยตามปกติธรรมดาคือเป็นการเสริมสร้างศรัทธา (ซึ่งฆราวาสก็ทำกันเองได้โดยไม่ต้องพึ่งพระ) หากยังรวมถึงการสวดมนตร์ที่สัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ พิธีกรรมประการหลังนี้เดิมเป็นหน้าที่ของพระโดยตรงในฐานะที่เป็น"ผู้ศักดิ์สิทธิ์"ตามความเชื่อของชาวบ้าน (ต่อเมื่อเป็นพิธีกรรมเกี่ยวกับผี จึง

เป็นหน้าที่ของฆราวาส) แต่ระยะหลังพิธีกรรมที่อิงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในทางศาสนา เริ่มมีฆราวาสเป็นผู้นำมาขึ้น อาทิมกรรมสวดพระคาถาชินบัญชร สำนักท่านแม่บงกช

ในกลุ่มเหล่านี้ฆราวาสไม่ได้เป็นเพียงผู้นำพิธีกรรมเท่านั้น หากยังเป็นอาจารย์สอนสมาธิภาวนา อีกทั้งสมาชิกในกลุ่มยังมีศีลหรือข้อปฏิบัติส่วนตนที่พิเศษกว่าคนทั่วไป เช่น ถือศีล ๕ เคร่งครัด ไม่กินเนื้อสัตว์ หรือสวดมนตร์เป็นกิจวัตร กลุ่มเหล่านี้ไม่ได้ปฏิเสธพระสงฆ์ หากยังเชื่อในการทำบุญกับพระ เช่น ใส่บาตร ทอดกฐิน ถวายสังฆทาน โดยเฉพาะในวันสำคัญ เช่น วันเกิด พูดอีกอย่างว่า พิธีกรรมที่มีพระเป็นศูนย์กลางยังมีความสำคัญต่อกลุ่มหรือสมาชิกของกลุ่มอยู่ อย่างไรก็ตาม มีหลายกลุ่มที่เริ่มแยกตัวออกไปมีข้อปฏิบัติและพิธีกรรมของตนเอง พิธีกรรมในโอกาสสำคัญของกลุ่มหรือสมาชิกกลุ่มนั้น ไม่มีพระมาเกี่ยวข้อง เจ้าพิธีได้แก่ผู้นำกลุ่มซึ่งเป็นฆราวาส หรือไม่ก็ทำโดยสมาชิกกลุ่มเองเลย เช่น เมื่อถึงวันเกิด แทนที่จะใส่บาตรหรือถวายสังฆทาน ก็“ทำบุญ”กับผู้นำกลุ่ม หากไม่ก็จัดของบูชาถวายสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ตนนับถือ และถือศีลกินเจ กลุ่มเหล่านี้ที่เห็นชัดได้แก่สำนักเจ้าแม่กวนอิม สำนักกนุดตรธรรมชิงไห่ และสำนักจิ้งก ซึ่งมียุ่อยู่มากมายทั่วประเทศ

พึงสังเกตว่ากลุ่มเหล่านี้มีเป็นจำนวนมากที่แม้จะยังถือว่าตนเป็นพุทธ แต่ก็ไม่ได้อิงกับพุทธศาสนากระแสหลักหรือพุทธแบบเถรวาท หากโน้มไปทางพุทธแบบมหายาน^๑ การที่กลุ่มศาสนาแบบฆราวาสมักมีรูปแบบมหายานนั้น อาจเป็นเพราะประเพณีของมหายานนั้นเปิดโอกาสให้ฆราวาสมีบทบาทสำคัญในพิธีกรรมต่าง ๆ รวมทั้งพิธีศพ ขณะที่พุทธเถรวาทแบบไทยนั้นจำกัดบทบาทสำคัญไว้แก่พระหรือให้พระเป็นศูนย์กลางพิธีกรรมสำคัญ ดังนั้นจึงเป็นธรรมดาที่เมื่อรับเอาธรรมนิยมมหายานมา ฆราวาสจึงมีบทบาทสำคัญตามมาด้วย หากไม่ก็เป็นเพราะเหตุผลในทางกลับกัน กล่าวคือเนื่องจากต้องการให้ฆราวาสเป็นเจ้าพิธี ก็เลยต้องหยิบยืมประเพณีพิธีกรรมหรือระบบสัญลักษณ์ของมหายานมาใช้

ถึงแม้กลุ่มฆราวาสเหล่านี้จะมีพิธีกรรมของตนเอง แต่ก็ยังยอมรับพุทธศาสนากระแสหลักหรือพุทธเถรวาทแบบไทย ไม่รังเกียจหรือเป็นปฏิปักษ์กับพิธีกรรมและความเชื่อแบบเถรวาทซึ่งมีพระเป็นผู้นำ อย่างไรก็ตามกลุ่มเหล่านี้มีแนวโน้มจะพัฒนาพิธีกรรมและความเชื่อของตนให้พิเศษและแตกต่างออกไปจากพุทธศาสนากระแสหลักยิ่งขึ้นทุกที อีกทั้งกลุ่มเหล่านี้ซึ่งมีอยู่กระจัดกระจายไปทั่วประเทศ มีแนวโน้มที่จะขยายตัวอย่างต่อเนื่อง ดังนั้นในระยะยาวความเชื่อและพิธีกรรมที่กลุ่มเหล่านี้คิดค้นพัฒนาแม้จะเป็นไปอย่างเอกเทศ แต่เมื่อมองโดยภาพรวมแล้ว ก็จะกลายเป็นพุทธศาสนาอีกแบบหนึ่งซึ่งเรียกว่าพุทธศาสนาแบบฆราวาส คือพุทธศาสนาที่มีฆราวาสเป็นศูนย์กลาง นอกจากฆราวาสจะเป็นผู้นำและเจ้าพิธีแล้ว ยังมุ่งตอบสนองวิถีชีวิตแบบฆราวาส คือเน้นความสำเร็จทางโลก เช่น ร่ำรวย มีสุขภาพดี

^๑ ประเด็นที่ว่ากลุ่มดังกล่าวสังกัดนิกายใดนิกายหนึ่งของมหายาน หรือว่าใช้มหายานมารองรับความเชื่อของตน มิใช่ข้อพิจารณาในที่นี้ ผู้สนใจพึงดู นิธิ ๒๕๓๗: ๘๓-๘๕

เจริญในยศศักดิ์และหน้าที่การงาน รวมทั้งแคล้วคลาดจากภัยอันตราย พุทธศาสนาแบบนี้ยังมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นที่นับถือ แต่ตัวกลางที่จะติดต่อกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์นี้เป็นฆราวาสซึ่งมีสถานะเป็น "ผู้ศักดิ์สิทธิ์" อยู่ กลาย ๆ เนื่องจากมีประสบการณ์การปฏิบัติธรรมอย่างพิเศษ หรือมีคุณสมบัติทางจิตที่เหนือกว่าคนทั่วไป

สังคมไทยในอนาคตอาจยังไม่ถึงขั้นที่มีพุทธศาสนาแบบฆราวาสชนิดที่น่าหรือเผยแพร่โดยองค์กรขนาดใหญ่ที่มีลักษณะรวมศูนย์อย่างโศกะกักโกในญี่ปุ่น ซึ่งมีสมาชิกนับสิบล้านคน แม้ว่าปัจจุบันจะมีสาขาขององค์กรนี้อยู่ในประเทศไทย โดยขยายตัวอย่างเงียบ ๆ (คาดว่าจะมีสมาชิกหลายพันคนแล้ว) แต่ก็ยากที่จะเผยแพร่ไปได้กว้างขวางอย่างในญี่ปุ่น ส่วนหนึ่งเพราะข้อจำกัดทางด้านความเชื่อที่เห็นศาสนาและนิกายอื่นด้อยกว่าตนหมด จนถึงที่สุดก็สอนให้เลิกนับถือพระศาสนามุณีพุทธเจ้าหรือพระพุทธเจ้าที่คนไทยนับถืออยู่ในปัจจุบัน อย่างไรก็ตามพุทธศาสนาแบบฆราวาสมากมายทั่วประเทศนั้น ก็จะมีผลกระทบต่อความเชื่อแบบเถรวาทที่เน้นความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างพระสงฆ์กับคฤหัสถ์ กล่าวคือ แทนที่ฝ่ายหลังจะทำหน้าที่อุปถัมภ์พระสงฆ์ให้บำเพ็ญศาสนกิจด้วยดี ก็กลับจะแยกตัวบำเพ็ญธรรมอยู่ในกลุ่มของตน ทำให้พระสงฆ์ถูกปล่อยปละละเลยไปเรื่อย ๆ ผลก็คือที่อ่อนแออยู่เดิมแล้ว ก็ยิ่งซบเซาลงไปอีก ซึ่งจะมีผลต่อความยั่งยืนของพระศาสนาโดยตรง เพราะแม้ฆราวาสจะเข้มแข็งเพียงใด แต่ก็ไม่สามารถทำให้ศาสนาเจริญมั่นคงได้หากอีกฝ่ายคือพระสงฆ์อ่อนแอ

ผลกระทบอีกประการหนึ่งก็คือ คุณค่าหรือค่านิยมของคนชั้นกลางจะมีอิทธิพลต่อพุทธศาสนามากขึ้น ค่านิยมดังกล่าวไม่ได้หมายถึงแค่บริโภคนิยมหรือวัตถุนิยมเท่านั้น หากยังรวมถึงคุณค่าเชิงมนุษยนิยมด้วย เช่น ความเสมอภาค ความยุติธรรม ประชาธิปไตย และเสรีภาพ ที่แล้วมาค่านิยมดังกล่าว (โดยเฉพาะกลุ่มหลัง) ไม่ค่อยเป็นที่ยอมรับมากนักในวงการพุทธศาสนา โดยเฉพาะตามวัดหรือสำนักต่าง ๆ เนื่องจากเป็นค่านิยมที่ "แปลกแยก" สำหรับพระสงฆ์ แต่ในอนาคต อิทธิพลที่ลดลงของพระสงฆ์ ผสมกับบทบาทที่เพิ่มขึ้นของฆราวาสในแวดวงพุทธศาสนา ย่อมเปิดโอกาสให้พิธีกรรม แบบแผนการปฏิบัติในทางพุทธศาสนา ตลอดจนความสัมพันธ์ภายในองค์กรหรือสำนักปฏิบัติธรรม(ซึ่งแยกตัวจากวัดมากขึ้น) ได้รับอิทธิพลจากค่านิยมเหล่านี้มากขึ้น ในระยะแรก ๆ ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวอาจจำกัดอยู่เฉพาะภายในกลุ่มแต่ละกลุ่ม แต่ในระยะยาวแล้วก็อาจขยายไปสู่วัดและองค์กรสงฆ์ได้มากขึ้น จนกลายเป็นค่านิยมทั่วไปของพุทธศาสนา ค่านิยมอย่างหนึ่งซึ่งปัจจุบันได้แพร่หลายมากขึ้นในวงการพุทธศาสนาก็คือความเสมอภาคระหว่างเพศหรือการยอมรับบทบาทของผู้หญิง ดังจะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า

การแพร่สะพัดของลัทธิพิธี และการหดตัวของพุทธศาสนากระแสหลัก

ดังกล่าวแล้วว่าพุทธศาสนาแบบฆราวาสคือภาพที่เกิดจากการมองกลุ่มฆราวาสที่เกิดขึ้นโดยรวม แต่ถ้ามองโดยจำแนกแล้ว กลุ่มฆราวาสเหล่านี้ก็คือตัวแทนของ "ลัทธิพิธี" จำนวนมากมายที่กำลังผุดขึ้น

ทั่วไป ลัทธิพิธีที่ว่านี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ให้นิยามว่า หมายถึง "ระบบความเชื่อซึ่งมักอิงอาศัยความเชื่อของศาสนาแต่ก็ไม่ได้เน้นหลักคำสอนของศาสนา มีพิธีกรรมที่เป็นของตนเอง บางครั้งก็มี "นักบวช" หรือเจ้าพิธีของตนเองด้วย" (นิธิ ๒๕๔๒: ๑๔) ตามนิยามนี้ลัทธิพิธีจึงรวมถึงระบบความเชื่อที่มีพระเป็นผู้นำด้วย แต่ส่วนใหญ่จะพบว่าลัทธิพิธีที่กำลังเกิดขึ้น(และที่จะเกิดในอนาคต) มีฆราวาสเป็นผู้นำ ลัทธิพิธีเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของพุทธศาสนา เพราะนอกจากอิงอาศัยความเชื่อทางพุทธศาสนาแล้ว ผู้นับถือลัทธิพิธีเหล่านี้ยังคิดว่าตนเป็นชาวพุทธอยู่ แต่พุทธศาสนาที่บุคคลเหล่านี้นับถือไม่นับถือพุทธศาสนากระแสหลัก หรือพุทธศาสนาอย่างที่เคยนับถือกันมา หากเป็นความเชื่อที่แยกออกมาจากของเดิม โดยมีความเชื่อใหม่ ๆ จากที่อื่นเข้ามาผสมผสานด้วย พูดอีกอย่างได้ว่า พุทธศาสนากระแสหลักกำลังแตกขอยออกเป็นลัทธิพิธีจำนวนมากมาย

น่าสังเกตว่าลัทธิพิธีเหล่านี้ (ซึ่งมักมีฆราวาสเป็นผู้นำดังกล่าวแล้ว) ถ้าไม่ใช่ลัทธิพิธีทรงเจ้าเข้าผีโดยตรง ก็พัฒนามาจากลัทธิพิธีดังกล่าว แม้แต่ลัทธิพิธีที่โน้มไปทางมหายาน ก็อยู่ในข่ายดังกล่าว โดยเจ้าสำนักหรือ "อาจารย์" ทำหน้าที่เป็นร่างทรงหรือ "สื่อ" ให้แก่เทพศักดิ์สิทธิ์ จะเป็นเจ้าแม่กวนอิมหรือจี้กงก็แล้วแต่ ลัทธิพิธีเหล่านี้เป็นที่นิยมอย่างกว้างขวางเพราะสามารถตอบสนองคนชั้นกลางซึ่งมีความต้องการที่หลากหลาย ไม่ใช่เพียงแค่ถูกหวย รวยเสน่ห์ หรือยิงฟิงไม่เข้า อย่างคนสมัยก่อนเท่านั้น กล่าวโดยรวมแล้ว ความต้องการดังกล่าวก็ล้วนเป็นความสำเร็จทางโลก โดยโน้มไปทางวัตถุนิยมเป็นส่วนใหญ่ การที่ความเชื่อในทางวัตถุนิยมแพร่สะพัดจนเป็นเหตุให้เกิดลัทธิพิธีของฆราวาสขึ้นมารองรับมากมาย สะท้อนถึงความล้มเหลว ๒ ประการของสถาบันสงฆ์ในปัจจุบัน กล่าวคือนอกจากจะล้มเหลวในการต้านทานวัตถุนิยมแล้ว ครั้นจะตอบสนองความต้องการทางวัตถุนิยมของคนชั้นกลาง ก็ยังไม่สามารถทำได้อย่างน่าพอใจ ทำให้ผู้คนต้องไปหาลัทธิพิธีนอกวัดกันมากขึ้นทุกที ดังมีลัทธิพิธีพระนางสุพรรณกัลยาเป็นรายล่าสุด ดังนั้นจึงไม่ยากที่จะคาดการณ์ได้ว่ายังสถาบันสงฆ์อ่อนแอเสื่อมทรุดไปเรื่อย ๆ ลัทธิพิธีนอกวัดก็มีแต่จะผุดเพิ่มขึ้น และแม้จะมีพระสงฆ์จำนวนมากพยายามจะเป็นเจ้าลัทธิพิธีเสียเอง โดยทำตัวเป็นเกจิอาจารย์ แต่ก็ไม่สามารถหยุดยั้งกระแสดังกล่าวได้ ยิ่งลัทธิธรรมกายซึ่งเป็น "ลัทธิพิธีในวัด" ที่ใหญ่ที่สุดลัทธิหนึ่ง มาถึงจุดเสื่อม ก็เป็นโอกาสให้ลัทธิพิธีนอกวัดเฟื่องฟูยิ่งขึ้นไปอีก

ไม่ว่าจะเป็นพุทธศาสนาแบบฆราวาสหรือลัทธิพิธีนอกวัด ก็ล้วนเป็นสิ่งที่แตกออกมาจากพุทธศาสนาแบบทางการซึ่งนับวันจะสูญเสียความเป็นกระแสหลักในสังคมไทย นั่นหมายความว่า ยิ่งพุทธศาสนาแบบฆราวาสขยายตัวเพิ่มขึ้น และยิ่งลัทธิพิธีนอกวัดผุดมากขึ้นเรื่อย ๆ (มิใช่ต้องพูดถึงการถือพุทธศาสนาแบบผสมผสานตามอำเภอใจของปัจเจกบุคคลซึ่งแพร่สะพัดด้วยเช่นกัน) พุทธศาสนาแบบทางการย่อมมีแต่จะหดแคบไปเป็นลำดับ และถ้าถือว่าลัทธิพิธีในวัดซึ่งมีพระเกจิอาจารย์ต่าง ๆ เป็นผู้นำ เป็นอีกส่วนที่แยกจากพุทธศาสนาแบบทางการ พุทธศาสนาแบบทางการก็ยิ่งจะเล็กลงไปอีก หากแนวโน้มเช่นนี้ยังดำรงอยู่ต่อไป ก็เป็นไปได้มากกว่าในอนาคตพุทธศาสนาแบบทางการจะกลายเป็นความเชื่อส่วนน้อยหรือกระแสรองไปเมื่อเทียบกับความเชื่อที่เรี่ยกรวม ๆ กันว่าลัทธิพิธี และหากนับบริโศค

นิยมเป็นศาสนาด้วยแล้ว สัดส่วนคนที่นับถือพุทธศาสนาแบบทางการในสังคมไทยก็ยิ่งลดลงไปอีก นัยที่ตามมาก็คือพุทธศาสนาแบบทางการจะเป็นเพียง“ทางเลือก”หนึ่งท่ามกลางความหลากหลาย ซึ่งเท่ากับส่งเสริมให้พุทธศาสนาแบบทางการเป็นแค่ “ไลฟ์สไตล์” อย่างหนึ่งเท่านั้น

การดึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาใกล้ชิดขึ้น

ความสำเร็จของลัทธิพิธีทั้งหลายส่วนหนึ่งนั้นอยู่ที่สามารถตอบสนองความต้องการของผู้คนในเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ได้ มนุษย์นั้นในส่วนของจิตใจแล้วขาดสิ่งศักดิ์สิทธิ์ได้ยาก ในอดีตสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายมักจะอยู่ “เหนือโลก” หรือไกลจากมนุษย์มาก แม้จะมีความพยายามขจัดสิ่งศักดิ์สิทธิ์ออกไปด้วยความคิดแบบวิทยาศาสตร์หรือเหตุผลนิยม แต่นอกจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะไม่ยอมหายไปแล้ว ยังกลับเข้ามาอยู่ใกล้ผู้คนยิ่งกว่าเดิม คือย้ายมาอยู่ “ในโลกนี้” และนับวันจะเขยิบเข้าใกล้ขึ้นจนสามารถ “สัมผัส” ได้ง่าย

สิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้นตามความเข้าใจเดิม ๆ หมายถึงสิ่งที่ดำรงอยู่และมีคุณสมบัตินอกเหนือเหตุปัจจัยหรือกฎเกณฑ์ทางโลก สามารถก่อให้เกิดผลซึ่งประจักษ์ได้ แต่ไม่อาจอธิบายได้ด้วยเหตุผลอย่างธรรมดาสามัญและไม่อยู่ในวิสัยที่ปุถุชน (หรือผู้ที่ไม่ได้รับการฝึกฝน) จะควบคุมบังคับได้ แต่สามารถรับรู้ได้ด้วยใจ และในบางครั้งกรณีก็สามารถรับรู้ได้ด้วยอายตนะทั้งห้า สิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้นมีหลายประเภท จึงก่อผลต่อจิตใจและปัญญาในระดับหรือลักษณะอาการต่าง ๆ กัน

ในอดีต มีความเชื่อกันว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพุทธศาสนาอันได้แก่ นิพพาน และเทวดา นั้นมิใช่สิ่งที่จะเข้าถึงได้ในโลกนี้หรือในชีวิตนี้ ปุถุชนกว่าจะบรรลุนิพพานได้ก็ต้องเกิดอีกหลายภพหลายชาติ ส่วนเทวดาก็อยู่ในสวรรค์ แต่ปัจจุบันสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้ถูกดึงให้มาอยู่ในโลกนี้หรือชีวิตนี้มากขึ้นเรื่อย ๆ ความเชื่อว่านิพพานเป็นสิ่งที่บุคคลสามารถจะเข้าถึงได้ในชาตินี้ เป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวาง ไซ้แต่เท่านั้นงานเขียนของท่านพุทธทาสภิกขุทำให้นิพพานเข้ามาใกล้เรามากขึ้นไปอีก กระทั่งว่า “นิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้” ก็มีความเป็นไปได้สำหรับทุกคน

อย่างไรก็ตาม นิพพานในคำสอนดังกล่าวเป็นสิ่งที่เข้าถึงได้ก็ด้วยใจซึ่งผ่านการฝึกฝนอย่างหนัก จึงเป็นเรื่องยากสำหรับคนทั่วไป ดังนั้นจึงมีความพยายามที่จะทำให้นิพพานเข้าถึงได้ง่ายขึ้น สำนักวิชาการรวมกายเป็นตัวอย่างชัดเจนที่ทำให้นิพพานอยู่ใกล้ชิดกับมนุษย์มากขึ้นจนสามารถรับรู้ได้ด้วยจิต ปุถุชน อายตตนิพพานตามแนววิชชาดังกล่าวมีคุณสมบัติอย่างวัตถุ นอกจากจะมีขนาด สามารถวัดเส้นผ่าศูนย์กลางได้แล้ว ยังสามารถ “สัมผัส” ได้ว่า เย็นและนิ่ม (อภิปัญญา: ๖๒-๖๓) ขณะเดียวกันพระพุทธเจ้าซึ่งปรินิพพานไปกว่า ๒,๕๐๐ ปีแล้ว และอยู่พ้นจากการรับรู้ของมนุษย์ไปแล้วจนหยั่งถึงไม่ได้ว่าอยู่ที่ใด วัดพระธรรมกายก็ทำให้คนทั่วไปรู้สึกว่าจะพระองค์อยู่ใกล้ชนิดที่สามารถ “ถวายเป็นพุทธบูชาในอายตตนิพพาน” ได้ทุกวันอาทิตย์ต้นเดือน

การทำให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์เข้ามาอยู่ใกล้เราจนไม่เพียงแต่จะสัมผัสได้ด้วยใจเท่านั้น หากยังสามารถรับ

รู้ได้ด้วยอายตนะทั้งห้า เป็นแนวโน้มที่ชัดเจนและเข้มข้นขึ้นทุกที ไม่ใช่แต่นิพพานเท่านั้น สิ่งศักดิ์สิทธิ์
อย่างอื่น เช่น เทพ หรือเจ้าพ่อเจ้าแม่ (ทั้งที่จริงและไม่ได้จริง) แทนที่เราจะเข้าหาโดยผ่านการบำเพ็ญ
ทางจิตหรือพิธีกรรม กลับถูก “อัญเชิญ” ให้มาหาเราโดยปรากฏผ่าน “คนกลาง” ที่เราสามารถแลเห็น
และพูดคุยโต้ตอบได้ หากไม่ก็แสดงอานุภาพผ่านวัตถุประธรรมที่สามารถจับต้องได้ เช่น วัตถุมงคล เครื่อง
รางของขลัง โดยเหตุที่ผู้คนมีความต้องการที่จะสัมผัสติดต่อกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ใกล้ชิดขึ้น จึงปรากฏ
ว่าปัจจุบันมีเทพและเจ้าพ่อเจ้าแม่ที่เสด็จลงมาพูดคุยโต้ตอบกับมนุษย์ได้เพิ่มจำนวนขึ้นเป็นร้อย ๆ
พร้อมกันนั้นสื่อกลางที่จะช่วยให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์เข้าใกล้มนุษย์มากขึ้นก็ได้รับความนิยมเพิ่มขึ้นมาก ดังเห็น
ได้จากการแพร่หลายอย่างรวดเร็วของตำหนักทรงและอาชีพคนทรงในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งคาดว่าจะมีไม่ต่ำกว่า ๑ แสนสำนักในปัจจุบัน และกระจายอยู่ทุกจังหวัด (สัญญา: ๔๕)

นอกจากนั้นวัตถุซึ่งเป็นสื่อกลางให้อานุภาพของสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาบันดาลผลแก่มนุษย์ ก็เป็นที่
ต้องการไม่หยุดหย่อน และเป็นธรรมดาที่ว่า เมื่อความต้องการดังกล่าวหมายถึงเงินและผลตอบแทนที่
จะตามมา จึงมีการแข่งขันกันเสนอและคิดค้นบริการที่จะช่วยให้ “ลูกค้า” เข้าถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ได้รวดเร็วที่
สุด หรือเห็นผลชัดเจนที่สุด ผลก็คือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายนับวันจะมีคุณสมบัติที่สามารถจับต้องได้ง่าย
หรือผูกติดกับวัตถุมากขึ้น ดังนั้นเครื่องรางของขลังและวัตถุมงคลทั้งเก่าและใหม่ ๆ นานาชนิด จึงมีแนว
โน้มที่จะถูกผลิตออกมาเรื่อยๆ โดยอวดอ้างคุณสมบัติให้พิสดารมากขึ้น เพื่อขายได้มากขึ้น สิ่งที่เกิด
ขึ้นก็คือการทำสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้เป็นวัตถุ และการทำวัตถุให้เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์มีแนวโน้มเข้มข้นขึ้น

กระบวนการทำสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้เป็นวัตถุ และการทำวัตถุให้เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์มิใช่เรื่องใหม่ เป็นแต่ใน
อนาคตมีแนวโน้มจะเพิ่มขึ้นหรือหนักขึ้น การที่พระพุทธรูปหรือเทวดาถูกถ่ายทอดมาเป็นพระพุทธรูป
รูปและเทวรูปที่ดี หรือการทำผ้าให้เป็นยันต์ศักดิ์สิทธิ์เป็นเรื่องที่มีมานานแล้ว แต่ปัจจุบันไปไกลกว่านั้น
กล่าวคือสิ่งศักดิ์สิทธิ์มิใช่เป็นแค่วัตถุเท่านั้น หากยังถูกแปรให้เป็นสินค้าด้วย ในด้านหนึ่งก็ชี้ให้เห็นถึง
แนวโน้มว่า เส้นแบ่งระหว่างสิ่งศักดิ์สิทธิ์กับสิ่งสาธารณูปโภคจะเลือนลางลง สิ่งศักดิ์สิทธิ์เช่นพระพุทธรูป
หรือพระเครื่องสามารถเป็นสิ่งสาธารณูปโภคหรือสินค้าได้ในเวลาเดียวกัน อันที่จริงแนวโน้มดังกล่าวเริ่ม
ปรากฏให้เห็นมาหลายสิบปีแล้ว อาทิเช่นการนำพระพุทธรูป (ซึ่งเดิมถือว่าเหมาะสำหรับสถานที่ศักดิ์
สิทธิ์เช่นวัดเท่านั้น) มาตั้งไว้ในบ้าน (ซึ่งถือเป็นสถานที่ “สาธารณูปโภค”) กระนั้นแต่ก่อนก็ยังไม่มีการแยกให้
พระพุทธรูปอยู่ในสถานที่พิเศษเช่นห้องพระ แต่ปัจจุบันพระพุทธรูปไม่เพียงแต่จะอยู่ปะปนกับสิ่ง
สาธารณูปโภคอื่น ๆ ภายในบ้านเท่านั้น หากยังมีการนำเอาพระพุทธรูปมาตั้งในร้านเหล้า บาร์ ผับหรือสถาน
อบายมุขได้อย่างไม่รู้สึกผิดปกติแต่อย่างใด กระนั้นก็ตามการเอาสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาปะปนกับสิ่งสาธารณูปโภค
นั้นยังต่างจากการทำสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้เป็นสิ่งสาธารณูปโภคในเวลาเดียวกัน อย่างที่เอาพระพุทธรูปมาทำเป็น
สินค้าเพื่อซื้อไปบูชา

ขณะเดียวกันการทำวัตถุให้เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ก็พลิกแพลงพิสดารขึ้นด้วย เพราะไม่ได้จำกัดเฉพาะ
วัตถุที่ไม่มีคุณค่าใช้สอยเท่านั้นเช่น ผ้ายันต์หรือกะลาตาเดียว หากยังมีการนำเอาเครื่องอุปโภคบริโภค

หรือวัตถุที่มีคุณค่าใช้สอยมาทำให้เป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ด้วย เช่น นาฬิกา กรอบรูป ปากกา ที่ผ่านการปลุกเสก พร้อมกันนั้นสิ่งแปลก ๆ ก็ถูกยกสถานะเป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ด้วยเช่นกัน เช่น จอมปลวก วัว ๖ ขา เป็นต้นว่าสิ่งสาธารณาก็เลยมีสถานะเป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ไปในเวลาเดียวกัน จึงมาเสริมและบรรจบกับปรากฏการณ์ในย่อหน้าก่อน

เป็นไปได้ว่าในอนาคต จะมีพัฒนาการไปอีกขั้น กล่าวคือสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นสิ่งสาธารณไไปในเวลาเดียวกันนั้น ในที่สุดความศักดิ์สิทธิ์ก็จะค่อย ๆ หายไป จนเหลือแต่ความสาธารณ์ อาทิเอาเศียรพระพุทธรูปมาใช้เป็นอุปกรณ์โฆษณาหรือทำเป็นเครื่องประดับในบ้าน เช่นเดียวกับที่ใบระกาหางหงส์ของวัดโบราณถูกนำมาตกแต่งบ้านเศรษฐีกันเป็นแฟชั่น ขณะเดียวกันสิ่งสาธารณที่เป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์พร้อมกันก็จะค่อย ๆ ลดความสาธารณ์ลงไป จนกลายเป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์เต็มรูป นั่นหมายความว่าในอนาคตจะมีสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ใหม่ ๆ เกิดขึ้นมากมายพร้อมกับสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์เก่า ๆ จะลดความขลังลงไป

อย่างไรก็ตาม ควรกล่าวด้วยว่า การที่สิ่งสาธารณ์จะกลายมาเป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์นั้นไม่จำเป็นว่า จะต้องมีความหมายในทางลบ เช่นแสดงถึงความมั่งงายหรืออิทธิพลของศาสนาบริโศคนิยมเท่านั้น ในแง่หนึ่งมันยังกินความถึงการที่ประสบการณ์ในชีวิตประจำวันมีความศักดิ์สิทธิ์ขึ้นด้วย ดังที่คนเป็นอันมากเริ่มตระหนักว่ากิจวัตรธรรมดา เช่น การล้างจาน ทำสวน หรือการทำอาชีพการงาน สามารถจะเป็นการปฏิบัติธรรมไปด้วยในตัว เป็นโอกาสที่จะสัมผัสกับนิพพานหรือโลกุตตรธรรมได้ หลายคนยังพบว่า “ประสบการณ์ทางศาสนา” สามารถจะเกิดขึ้นได้แม้ในยามวิ่งออกกำลังกายหรือการพินิจธรรมชาติ ไม่จำเป็นว่าจะต้องประสบเวลาทำสมาธิภาวนาหรือทำพิธีกรรมทางศาสนาเท่านั้น จริงอยู่บุคคลที่เห็นความศักดิ์สิทธิ์จากประสบการณ์หรือสิ่งซึ่งเป็นนามธรรมนั้นย่อมมีอยู่ไม่มากเท่ากับคนที่ถือเอาวัตถุรูปธรรมมาเป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ เพราะการกระทำอย่างหลังนั้นทำได้ง่ายกว่า อีกทั้งยังถูกรองรับสนับสนุนด้วยทัศนคติแบบบริโศคนิยมที่นิยมบรรลุลความสำเร็จด้วยการบริโภคครอบครองวัตถุ แต่การเห็นประสบการณ์ธรรมดาเป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ก็เป็นอีกแนวโน้มหนึ่งที่จะปรากฏชัดขึ้นในอนาคตเช่นกัน

บทบาทของผู้หญิงเพิ่มมากขึ้น

ปัจจุบันมีลัทธิพิธีจำนวนมากที่นำโดยผู้หญิง แลเห็นได้ไม่ยากตามตำหนักทรงต่าง ๆ รวมทั้งตามสำนักเจ้าแม่กวนอิมทั้งหลาย เป็นไปได้ว่าปรากฏการณ์ดังกล่าวสัมพันธ์กับความจริงที่ว่าวัด(หรือกล่าวให้ถูกคือพุทธศาสนาแบบทางการ)ในปัจจุบันไม่เอื้อให้ผู้หญิงเป็นผู้นำโดยเฉพาะในด้านพิธีกรรม บทบาทการนำของผู้หญิงในทางศาสนาจึงไปออกที่ลัทธิพิธีต่างๆซึ่งเปิดช่องให้ผู้หญิงมากกว่า โดยเฉพาะลัทธิพิธีทรงเจ้าเข้าผีนั้น แต่ดั้งเดิมก็แทบจะสงวนไว้ให้ผู้หญิงเป็นม้าทรง ยิ่งรำผีฟ้าด้วยแล้ว จำเพาะผู้หญิงเท่านั้นที่จะทำได้ ขณะเดียวกันนับวันผู้หญิงที่ต้องการให้ผู้หญิงด้วยกันเป็นผู้เยียวยาบำบัดหรือแนะนำทางจิตใจก็เพิ่มมากขึ้นด้วยเพราะสามารถเข้าใจปัญหาของตนได้ดีกว่า หรือมีวิธีการที่เหมาะสมกับตนได้มากกว่า ดังนั้นจึงทำให้เกิดลัทธิพิธีที่มีผู้หญิงเป็นเจ้าของเพิ่มเป็นอันมากเพื่อตอบสนองความ

ต้องการดังกล่าว

อย่างไรก็ตามมีแนวโน้มว่าแม้แต่ในวงการพุทธศาสนากระแสหลัก ผู้หญิงก็มีบทบาทสำคัญเพิ่มขึ้น ในฐานะผู้นำ เช่น เป็นอาจารย์สอนปริยัติธรรมและกรรมฐาน มีทั้งที่เป็นแม่ชี (เช่น แม่ชีคุณธัญวณ อินทรกำแหง) และคฤหัสถ์(เช่น คุณแม่สิริ กรินชัย, หม่อมอมรา มลิลานิสาลา เชนกุล) ขณะเดียวกันสำนักปฏิบัติธรรมที่มีผู้หญิงเป็นเจ้าของสำนักก็เพิ่มขึ้นและที่ได้รับความนิยมอย่างกว้างขวางก็ไม่น้อย เช่น เสถียรธรรมสถาน (แม่ชีคันสนีย์ เสถียรสุด) ใช่แต่เท่านั้นภายในวัดเอง ก็เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางดังกล่าว อย่างน้อยก็เป็นที่ยอมรับมากขึ้นว่าผู้หญิงมิได้มีบทบาทเพียงแค่ทำอาหารเลี้ยงพระหรือเป็นสาธุศิษย์เท่านั้น แต่ก็สังเกตได้ว่าวัดที่เปิดโอกาสให้ผู้หญิงเป็นผู้บรรยายธรรมหรือสอนกรรมฐานนั้น แทบทั้งหมดเป็นวัดที่มีคนชั้นกลางเข้ามาศึกษาปฏิบัติมากกว่าชาวบ้านทั่วไป พูดได้ว่าเป็นวัดที่อยู่ได้ด้วยการอุปถัมภ์ของคนชั้นกลาง จึงกล่าวได้ว่าคนชั้นกลางโดยเฉพาะผู้หญิงเป็นปัจจัยสำคัญที่นำความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมาสู่พุทธศาสนา แม้จะเป็นไปอย่างช้า ๆ และยังเกิดขึ้นภายนอกวัดเป็นส่วนใหญ่ แต่มีแนวโน้มว่าในระยะยาวจะมีผลถึงภายในวัดด้วย

เป็นไปได้ว่า ผู้หญิงอีกกลุ่มหนึ่งที่อยู่ในวัดคือแม่ชี จะมีบทบาทและสถานภาพสูงขึ้น ส่วนหนึ่งเป็นเพราะคนชั้นกลางที่มีการศึกษาจะเข้ามาบวชชีมากขึ้น อีกส่วนหนึ่งเป็นเพราะแม่ชีเองก็มีความพยายามที่จะพัฒนาคุณภาพของตนเองให้สูงขึ้นด้วย เช่น มีการจัดองค์กรควบคุมดูแลกันเอง (สถาบันแม่ชีไทย) และให้การศึกษาหรืออบรมฝึกฝนแม่ชีด้วยกันทั้งในทางปริยัติและปฏิบัติ (มหาปชาบดีเถรีวิทยาลัย) ไม่ต้องสงสัยเลยว่าความสำเร็จของแม่ชีหากจะเกิดขึ้นได้ก็เพราะการอุปถัมภ์สนับสนุนของฆราวาสหญิงที่เป็นคนชั้นกลาง ซึ่งนับวันจะมีทัศนคติที่ดีต่อแม่ชีมากขึ้น

อย่างไรก็ตามมีผู้หญิงอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งจะกลายเป็นประเด็นสำคัญในอนาคต ในอดีตผู้หญิงกลุ่มนี้ถูกปฏิเสธมิให้มีพื้นที่ในวัดหรือแม้แต่พุทธศาสนากระแสหลักในปัจจุบันเลย นั่นก็คือภิกษุณี ความพยายามผลักดันให้มีภิกษุณีแบบเถรวาทในเมืองไทยมีแนวโน้มจะเข้มข้นขึ้น แนวคิดหนึ่งที่อยู่เบื้องหลังความพยายามดังกล่าวก็คือความเชื่อในความเสมอภาคทางเพศ ซึ่งก็เป็นแนวคิดเดียวกับที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางด้านบทบาทผู้หญิงที่เพิ่งกล่าวถึง แต่ความพยายามดังกล่าวยังไม่ง่ายที่จะสัมฤทธิ์ผล สาเหตุสำคัญก็คือข้อจำกัดของพระวินัยที่ทำให้การบวชภิกษุณีในปัจจุบันเป็นไปได้ (หรือถึงจะทำได้ก็ไม่ได้รับการยอมรับจากคณะสงฆ์) กระนั้นก็ตามความสำเร็จที่เริ่มปรากฏขึ้นแล้ว ดังในศรีลังกาซึ่งเป็นประเทศที่นับถือพุทธศาสนาเถรวาทแบบไทย จะเป็นแรงกระตุ้นให้มีการสถาปนาภิกษุณีบริษัทขึ้นในเมืองไทยอย่างจริงจัง มีความเป็นไปได้ว่าความเลื่อมใสและความอ่อนแอของคณะสงฆ์ไทยจะเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ภิกษุณีบริษัทเกิดขึ้นและตั้งมั่นได้ในสังคมไทย เพราะถึงแม้คณะสงฆ์จะไม่ยอมรับ แต่หากสังคมชาวพุทธทั่วไปยอมรับ ภิกษุณีบริษัทก็มีใช้สิ่งที่จะปฏิเสธได้อีกต่อไป บทบาทการนำที่เพิ่มขึ้นของฆราวาสและผู้หญิงจึงเป็นปัจจัยชี้ขาดประการหนึ่งต่ออนาคตของภิกษุณีบริษัท แน่นอนว่าปัจจัยสำคัญประการที่ ๓ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดก็คือ ตัวภิกษุณีเองว่าจะ

สามารถทำตนให้เป็นที่ยอมรับของสังคมชาวพุทธได้หรือไม่ ความรู้สามารถในทางปริยัติและปฏิบัติ อีกทั้งความเคร่งครัดในวินัยข้อวัตรซึ่งเป็นกุญแจสำคัญในการรักษสถานภาพของแม่ชี (ดังที่เกิดแล้วในพม่าและศรีลังกา) นั้น คือกุญแจดอกเดียวกันที่จะเปิดทางให้ภิกษุณีมีพื้นที่ในสังคมไทย เมื่อพิจารณาจากปัจจุบัน ปัจจัยประการที่ ๓ นี้มีแนวโน้มที่จะเป็นไปได้จริงได้มาก (เช่นเดียวกับอีก ๒ ปัจจัยข้างต้น)

ดังนั้นคำถามจึงมีได้อยู่ที่ว่า ภิกษุณีจะเกิดขึ้นได้ในเมืองไทยหรือไม่ แต่อยู่ที่ว่า ภิกษุณีจะเกิดในเมืองไทยเมื่อไร อย่างไรและในรูปแบบใดต่างหาก กล่าวคือ บวชด้วยพิธีกรรมแบบใด และผู้บวชนั้นใช้รูปแบบภิกษุณีหรือเรียกตนว่าภิกษุณีหรือไม่ ถึงแม้จะเลียงไม่ใช้รูปแบบภิกษุณีหรือเรียกตนว่าภิกษุณี แต่หากปฏิบัติตนเคร่งครัดเยี่ยงภิกษุณีตามพระวินัย ก็ย่อมมีสถานะเป็นภิกษุณีในสำนึกของผู้คนทั่วไปอยู่ดี ด้วยเหตุนี้การเกิดภิกษุณีจึงเป็นทั้งภาพสะท้อนและผลพวงของบทบาทที่เพิ่มขึ้นของผู้หญิงในพุทธศาสนา แม้จะนำไปสู่ข้อขัดแย้งและการถกเถียงอย่างร้อนแรงในวงการชาวพุทธ แต่ในระยะยาวน่าจะเป็นผลดีต่อพุทธศาสนา นอกจากจะช่วยส่งเสริมการศึกษาปฏิบัติที่ถูกต้องตามหลักพุทธศาสนาในหมู่ฆราวาสโดยเฉพาะผู้หญิง รวมทั้งยกคุณภาพชีวิตและสถานภาพของผู้หญิงและนักบวชหญิงแล้ว ยังกระตุ้นให้คณะสงฆ์เกิดความตื่นตัวและปรับปรุงตนเพื่อมิให้ด้อยกว่าภิกษุณี

กล่าวโดยสรุป เมื่อมองจากปัจจุบัน แนวโน้มที่ชัดเจนประการหนึ่งของสังคมไทยในอนาคตก็คือ พุทธศาสนาแบบทางการที่รัฐสนับสนุน ไม่ว่าจะเป็นความเชื่อหรือตัวสถาบัน โดยเฉพาะสถาบันสงฆ์ กำลังจะหมดบทบาทในฐานะเป็นพลังในทางศาสนธรรมของสังคมไทย จึงนอกจากจะไม่สามารถดึงประชาชนให้เข้าหาเพื่อน้อมเข้ามาเป็นทางดำเนินชีวิต และสืบต่อให้ยั่งยืนแล้ว ยังไม่สามารถต้านทานกระแสวัตถุนิยมและบริโภคนิยมที่ไหลบ่าแผ่ซ่านทั่วทั้งสังคม ผลก็คือถูกกระแสดังกล่าวบ่อนเซาะ จนกระทั่งพระเป็นอันมากกลายเป็นเครื่องมือของลัทธิอุดมการณ์ดังกล่าวแทน ขณะเดียวกันประชาชนเป็นอันมากก็หันไปหาพุทธศาสนาแบบอื่น(หรือศาสนาละทธิพิธีอื่น)ซึ่งตอบสนองหรือสัมพันธ์กับชีวิตของเขา มากกว่า หากไม่ก็ต่อเติมเสริมแต่งหรือสร้างศาสนาขึ้นมาใหม่เพื่อให้สอดคล้องกับความต้องการของตนเอง ซึ่งในหลายกรณีก็เป็นการสนองกิเลสมากกว่า

ศาสนานั้นควรเป็นไปเพื่อขัดเกลากิเลสให้เบาบาง แต่การนับถือศาสนาของคนเป็นอันมากมีแนวโน้มที่จะเป็นการปรนเปรอกิเลสมากกว่า ผลก็คือศาสนากำลังจะถูกแปรเปลี่ยน จากการเป็นปฏิปักษ์กับกิเลส กลายเป็นเครื่องมือของกิเลสแทน ไม่ว่าจะเป็นกิเลสในระดับบุคคลหรือกิเลสในระดับสังคมอันได้แก่อุดมการณ์วัตถุนิยมและบริโภคนิยม พุทธศาสนากำลังถูกกระทำให้ถลำเข้าไปในสภาพดังกล่าวยิ่งขึ้นทุกที หากพุทธศาสนาจะอยู่รอดและยั่งยืนได้ในอนาคต จำเป็นอย่างยิ่งต้องมีการปรับเปลี่ยนตัวเองแต่มิใช่เพื่อตามกระแส หากเพื่อตอบโต้กับกระแสที่กำลังบั่นทอนผู้คนในเวลานี้มากกว่า

ภาคสาม ทางออกจากวิกฤต

สภาพการณ์ของพุทธศาสนาในปัจจุบันเรียกร้องต้องการการฟื้นฟูปฏิรูปครั้งใหญ่ โดยครอบคลุมทั้งด้านหลักธรรม คณะสงฆ์ และความสัมพันธ์ระหว่างพุทธบริษัททั้ง ๔ การปฏิรูปอย่างรอบด้านเท่านั้นที่จะทำให้พุทธศาสนาออกจากวิกฤตได้

ภาวะวิกฤตของพุทธศาสนาในประเทศไทยนั้นมิได้เกิดจากภัยคุกคามภายนอกมากเท่ากับเหตุปัจจัยภายในซึ่งนอกจากจะเป็นผลสืบเนื่องจากการปฏิรูปตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ แล้ว ส่วนหนึ่งยังเป็นผลพวงจากความเป็นมาทางประวัติศาสตร์และธรรมชาติของพุทธศาสนาแบบเถรวาท ดังได้กล่าวไว้ในบทที่ ๖

ด้วยเหตุนี้ทางออกจากวิกฤตของพุทธศาสนา จึงมิได้อยู่ที่การจัดการกับเหตุปัจจัยภายนอก หากจะต้องมาเน้นที่องค์ประกอบภายในของพุทธศาสนา ข้อเสนอในภาคนี้เริ่มด้วยบทที่ ๗ ซึ่งว่าด้วยการฟื้นฟูหลักธรรมสำคัญที่ถูกละเลยให้กลับคืนมา อันได้แก่หลักธรรมทางโลกุตตรธรรมและหลักธรรมทางสังคม ทั้งนี้เพื่อให้สามารถตอบสนองความต้องการส่วนลึกของผู้คนและมีพลังในการสร้างสรรค์สังคมอย่างแท้จริง

บทที่ ๘ ว่าด้วยทางออกในส่วนคณะสงฆ์ เนื่องจากวิกฤตของคณะสงฆ์เป็นวิกฤตทางด้านโครงสร้างทั้งด้านการปกครองและการศึกษา ดังนั้นจึงจำเป็นต้องมีการปรับเปลี่ยนโครงสร้างการปกครองขนาดใหญ่ ให้มีการกระจายอำนาจมากขึ้น เป็นอิสระจากรัฐและใกล้ชิดกับสังคมให้มากขึ้น การจัดระเบียบอย่างใหม่เพื่อให้ประชาชนมีส่วนร่วม กับคณะสงฆ์มากขึ้นเป็นสิ่งที่จำต้องมีขึ้น

การศึกษาคณะสงฆ์เป็นหัวใจสำหรับความเจริญมั่นคงทั้งของคณะสงฆ์และพุทธศาสนาโดยรวม แต่กลับเป็นส่วนที่ถูกละเลยมากที่สุด ถึงเวลาแล้วที่จะต้อง “ยกเครื่อง” การศึกษาคณะสงฆ์ เพื่อเสริมสร้างศาสนทายาทที่มีคุณภาพอย่างต่อเนื่อง และเพื่อนำพุทธศาสนาเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตและสังคมอย่างมีความหมาย ทั้งหมดนี้เป็นเนื้อหาของบทที่ ๙

ความเจริญและความเสื่อมของพุทธศาสนา ถึงที่สุดแล้วขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ระหว่างพุทธบริษัทว่าเป็นไปในทางที่เกื้อกูลธรรมะหรือไม่ การปฏิรูปคณะสงฆ์จึงไม่เพียงพอ หากจำต้องขยายกว้างไปยังแวดวงของคฤหัสถ์ด้วย การลดช่องว่างระหว่างบรรพชิตกับคฤหัสถ์ การมีนักบวชอย่างใหม่ และการเปิดพื้นที่ให้แก่ผู้หญิงมากขึ้น เป็นส่วนหนึ่งของข้อเสนอในบทที่ ๑๐

บทที่ ๖

สู่การปฏิรูป

ไม่ว่ายุคใดสมัยใด ความเปลี่ยนแปลงทั้งความเจริญและความเสื่อมของพุทธศาสนา ขึ้นอยู่กับปัจจัยพื้นฐาน ๓ ประการ ว่าเป็นไปตามธรรมวินัยเพียงใด ได้แก่

๑. ความประพฤติและความสัมพันธ์ทางสังคม
๒. การพัฒนาคุณภาพจิต
๓. ความเข้าใจหลักธรรมทางพุทธศาสนา รวมทั้งทำที่ต่อชีวิตและโลก

ทั้ง ๓ ปัจจัยอาจส่งเคราะห์เข้ากับ *ศีล สมาธิ ปัญญา* ตามลำดับ และแม้ว่าปัจจัยทั้งสาม สามารถใช้เป็นเกณฑ์พิจารณาสำหรับชาวพุทธทั่วไป แต่คุณสมบัติของพระสงฆ์ (ซึ่งเป็นเนื้อในของชุมชนชาวพุทธ)ตามกรอบ ๓ ประการนี้เป็นสิ่งสำคัญที่สุดในการบ่งชี้ถึงสถานะของพุทธศาสนาในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง

เมื่อพิจารณาโดยใช้กรอบเกณฑ์ดังกล่าว เราจะพบว่าพุทธศาสนาในอินเดียในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ อันเป็นช่วงที่กำลังเลื่องลือด้วยกิตติศัพท์ของมหาวิทยาลัยนาลันทา จนดึงดูดชาวพุทธทั่วทุกสารทิศให้เข้าไปศึกษานั้น หาได้อยู่ในยุคแห่งความเจริญไม่ ตรงกันข้ามกลับกำลังเข้าสู่สมัยแห่งความเสื่อมอย่างยิ่ง เนื่องจากพระสงฆ์ห่างเหินจากชาวบ้านมาก ส่วนใหญ่พากันกระจุยอยู่ในที่เดียวคือในมหาวิทยาลัยนาลันทา ซึ่งสามารถรับพระได้นับหมื่น ๆ รูป ทำให้วัดวาอารามในท้องถิ่นต่าง ๆ เสื่อมถอยไปเป็นอันมาก โดยที่มหาวิทยาลัยนาลันทาเองก็ไม่ได้สัมพันธ์กับชุมชน เนื่องจากได้รับการสนับสนุนจากรัฐเป็นสำคัญ

นอกจากนั้นพระยังมุ่งการศึกษาทางโลก หรือนั่นปริยัติศึกษามากเกินไป จนละเลยการปฏิบัติ เกิดความวิปلاสมคลาดเคลื่อนในข้อวัตร ขณะเดียวกันการศึกษาที่เน้นการกะเงงในเชิงอภิปราย ก็ก่อให้เกิดลัทธิใหม่คือตันตระ ซึ่งนำไปสู่ทฤษฎีและพิธีกรรมอันซับซ้อนเกินกว่าที่ชาวบ้านจะเข้าใจได้ และในที่สุดก็กลายเป็นความลุ่มหลงในเวทมนต์คาถา พระจึงกลายเป็นพราหมณ์ พุทธศาสนาก็เลยยิ่งห่างจากชาวบ้านออกไปทุกที ยิ่งพุทธบริษัทฝ่ายคฤหัสถ์เห็นว่าการดูแลรับผิดชอบพุทธศาสนาเป็นเรื่องของพระ เอาการพระศาสนาฝากไว้ที่พระฝ่ายเดียว พุทธศาสนาก็ยิ่งอ่อนแอ (ป.อ.ปยุตโต ๒๕๓๙: ๔,๓๖๖, Payutto: 97-98, Ling 1979: 242-243)

ดังนั้นจึงไม่น่าแปลกใจที่เมื่อกองทัพมุสลิมบุกทำลายมหาวิทยาลัยนาลันทาและวัดสำคัญ พุทธศาสนาในอินเดียจึงถึงแก่กาลวิบัติ ไม่สามารถฟื้นขึ้นมาอยู่ในสภาพเดิมได้อีกเลย ด้วยเหตุนี้การรุกรานของมุสลิมจึงเป็นเพียงปัจจัยรองเท่านั้น ปัจจัยหลักก็คือ ความเสื่อมตรงเนื้อในของพุทธศาสนาคือพระสงฆ์นั่นเอง

มองในแง่นี้ ปริมาณของวัดและความใหญ่โตโอฬารของโบสถ์วิหารในไทย เป็นภาพลวงตาที่ชวนให้สำคัญผิดได้ง่ายว่าพุทธศาสนาในไทยกำลังเจริญรุ่งเรือง เพราะถ้าดูวัตรปฏิบัติของพระโดยทั่วไปแล้วก็จะเห็นได้ว่าวินัยย่อหย่อนมาก แบบแผนการใช้ชีวิตและการบริโภคของพระเป็นอันมากใกล้เคียงกับของชาวบ้านเข้าไปทุกที จนชาวบ้านเสื่อมศรัทธา หากไม่มีผลประโยชน์เป็นตัวเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างพระกับชาวบ้าน แทนที่จะเป็นบุญกุศลหรือธรรมะ ในด้านสมาธิภาวนา พระส่วนใหญ่ก็ละเลย แม้จะมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมะมากกว่าเมื่อก่อน สามารถจำแนกหลักธรรมพื้นฐานให้ชาวบ้านฟังได้ (ผิดกับสมัยรัชกาลที่ ๕ ที่ชาวบ้านจำนวนไม่น้อยไม่รู้วาศิล ๕ คืออะไร) แต่ทำที่ต่อชีวิตและโลกกลับถูกรวบงำด้วยวัตถุนิยมและบริโภคนิยมอย่างเต็มที่

เหตุแห่งความเสื่อมของพุทธศาสนา : ปัจจัยภายนอกหรือปัจจัยภายใน?

ความคลาดเคลื่อนย่อหย่อนในทางศีล สมาธิ และปัญญาของพระสงฆ์เป็นอันมาก ทำให้ฆราวาสลุ่มหลงมัวเมาในวัตถุนิยมและบริโภคนิยมหนักขึ้น ถ้าไม่ถึงกับละทิ้งพุทธศาสนาก็นับถือพุทธศาสนาอย่างผิด ๆ ไปตามความเข้าใจอันคลาดเคลื่อนของตน ยิ่งต่างคนต่างเลือกสรรและตีความพุทธศาสนาเพื่อสนองกิเลสเป็นสำคัญ พุทธศาสนาในไทยก็ยิ่งคลาดเคลื่อนจากหลักการ และกระจัดกระจายหลายหลากยิ่งขึ้น แต่ลักษณะหนึ่งซึ่งจะเห็นเด่นชัดก็คือการเต็มไปด้วยประเพณีพิธีกรรมที่เน้นวัตถุ ดังนั้นจึงเปิดช่องให้ไสยศาสตร์เข้ามาอย่างเต็มที่เพราะมีจุดหมายเดียวกันนั่นคือการสนองความโลภและการปรนเปรอตนด้วยวัตถุ จนกล่าวได้ว่าพุทธศาสนาในไทยกำลังจะกลายเป็นไสยศาสตร์ในคราบของบริโภคนิยมยิ่งขึ้นทุกที

ความเสื่อมโทรมของพุทธศาสนาที่กล่าวมา (ซึ่งมีแนวโน้มจะรุนแรงขึ้นในอนาคต) เกิดขึ้นท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของสังคมไทยในช่วงศตวรรษที่ผ่านมา ไม่ต้องสงสัยเลยว่าความเปลี่ยนแปลงที่เรียกว่าการทำประเทศให้ทันสมัย หรือที่บางคนเรียกว่าอัลดองคตานูวัตร (westernization) และตามมาด้วยกระแสโลกาภิวัตน์นั้น เป็นเหตุปัจจัยแห่งความเสื่อมของพุทธศาสนาอยู่ไม่น้อย กระนั้นก็ตามควรย้าว่านั่นมิใช่ปัจจัยหลัก ปัจจัยหลักนั้นอยู่ที่ชาวพุทธต่างหาก ปัจจัยภายนอกนั้นไม่ว่าจะทรงพลังเพียงใด ก็ไม่สามารถชี้ขาดได้ว่าความเปลี่ยนแปลงจะออกมาในรูปใด พุทธศาสนาในไทยจะเปลี่ยนไปอย่างไร ปัจจัยชี้ขาดย่อมอยู่ที่ชาวพุทธไทยเองว่าจะตอบรับ ตอบได้ หรือจัดการกับปัจจัยภายนอกที่มากกระทบอย่างไรบ้าง เชื่อโรคไม่เคยทำให้คนเจ็บป่วย จนกว่าภูมิคุ้มกันของบุคคลนั้นจะยอมจำนนต่อเชื้อโรค (บางครั้งภูมิคุ้มกันของเราเองนั้นแหละที่ทำงานเกินเหตุจนทำให้เราล้มเจ็บ หากใช่เพราะเชื้อโรคโดยตรงไม่) ในทำนองเดียวกัน คำพูดหรือการกระทำของคนอื่นจะทำให้เราทุกข์ร้อนหรือไม่ขึ้นอยู่กับใจเราว่าไปยึดติดปรุงแต่งกับมันเพียงใด หรือรู้จักมองให้เกิดประโยชน์หรือไม่ พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า มือที่ไม่เป็นแผลย่อมจับต้องยาพิษได้โดยไม่เป็นอันตราย (ธรรมบท) และ

อีกตอนหนึ่งได้ตรัสถึงพุทธศาสนาโดยเปรียบเทียบว่า "เรือจะอัปปาง ก็เพราะต้นหนเท่านั้น (หาใช่เพราะลมพายุไม่)" (สังยุตตนิกาย สัทธัมมปปกัฏฐสูตร)

ความย่อหย่อนในการฝึกฝนพัฒนาตนทำให้ชาวพุทธขาด "ภูมิต้านทาน" ในทางจิตและปัญญา วัตถุนิยมและบริโภคนิยมจึงเข้ามาครอบงำได้ง่าย ในอีกด้านหนึ่งความเข้าใจธรรมอย่างคลาดเคลื่อนก็ทำให้ชาวพุทธมีท่าทีหรือพื้นจิตที่พร้อมจะยอมรับอุดมการณ์จากภายนอก โดยไม่รู้ลึกซึ้งขัดแย้งกัน เช่น การเข้าใจธรรมะไปในแง่ที่มุ่งจะได้จะเอาโดยไม่กระทำ ตัวอย่างได้แก่ คำว่าอธิษฐาน ซึ่งเดิมหมายถึงความตั้งใจมั่นที่จะทำเพื่อบรรลุจุดหมายหมายของตน แต่คนทั่วไปกลับเข้าใจว่าหมายถึงความตั้งใจปรารถนาหรือการนึกถึงสิ่งที่ยากได้ซึ่งกลายเป็นการอ้อนวอนขออำนาจดลบันดาลแทนที่จะลงมือกระทำด้วยความเด็ดเดี่ยว สัมปายะ(หรือสบาย) สันโดษ สุข ก็เช่นกัน ความหมายเดิมของสัมปายะคือสภาพที่เอื้อต่อการที่จะปฏิบัติให้ได้ผลดี (เช่น อาวาสสัมปายะ หรือสบายในด้านที่อยู่อาศัย ก็ช่วยให้การฝึกฝนเล่าเรียนเป็นไปด้วยดี) แต่สำหรับคนไทยคำว่าสบายชวนให้นึกถึงการพักผ่อนนอนเล่นหรือการอยู่เฉย ๆ สันโดษ ก็มีจุดหมายในทำนองเดียวกัน กล่าวคือเมื่อมีสันโดษเกิดความพอใจในวัตถุสิ่งเสพที่หามาได้โดยชอบธรรมแล้ว ก็จะมีเวลา แรงงานและความคิดสำหรับทำสิ่งดีงามต่อไป เช่น การฝึกฝนพัฒนาตนหรือเพื่อช่วยเหลือผู้อื่น ส่วนสุข ซึ่งภาษาบาลีแปลว่าสะดวก คล่อง ก็มีจุดหมายเพื่อการทำสมาธิ (สุขเป็นปัจจัยต่อสมาธิ) แต่คนไทยถ้าหากสุขแล้วก็หยุดนิ่งเลย อีกตัวอย่างก็ได้แก่ความเข้าใจเรื่องการทำบุญ บุญนั้นแปลว่าเครื่องชำระ จุดมุ่งหมายที่แท้ของการทำบุญก็คือเพื่อละ แต่คนทั่วไปกลับทำบุญเพื่อหวังจะได้ให้มากขึ้น ความเข้าใจศัพท์ธรรมะไปในแง่ที่สนองความอยากหรือตัณหานี้พระธรรมปิฎกให้ความเห็นว่านี่เป็นความคลาดเคลื่อนที่มีมานานแล้ว (ป.อ.ปยุตโต ๒๕๔๒ ข) เมื่อชาวพุทธไทยมีความเข้าใจดังกล่าวเป็นพื้นอยู่แล้ว จึงง่ายที่จะโน้มเข้าหาลัทธิบริโภคนิยมซึ่งเป็นความเชื่อที่มุ่งสนองตัณหาเป็นหลัก กล่าวอีกนัยหนึ่งวัตถุนิยมและบริโภคนิยมแพร่หลายออกงามในสังคมพุทธไทยได้ส่วนหนึ่งก็เพราะสังคมพุทธไทย นอกจากจะไม่มีภูมิต้านทานที่เข้มแข็งแล้ว หากยังเป็นพื้นภูมิที่เอื้อต่อการเจริญเติบโตของบริโภคนิยมอีกด้วย

อย่างไรก็ตาม เมื่อกล่าวว่าปัจจัยหลักแห่งความเสื่อมของพุทธศาสนาอยู่ที่ชาวพุทธเอง ก็ไม่ควรมองไปที่คุณสมบัติหรือการประพฤติปฏิบัติของชาวพุทธเพียงเท่านั้น จริงอยู่การย่อหย่อนในไตรสิกขา ความเข้าใจในหลักธรรมอย่างไม่ถูกต้อง และความไม่ใส่ใจรับผิดชอบต่อศาสนา (ซึ่งเป็นหน้าที่ของคฤหัสถ์ด้วย ไม่จำเพาะแต่ภิกษุ) เป็นเหตุสำคัญแห่งความเสื่อมของพุทธศาสนา แต่นอกจากปัจจัยเชิงทัศนคติและพฤติกรรมแล้วยังมีเหตุปัจจัยอื่น ๆ ด้วยในฝ่ายชาวพุทธเอง ที่ควรได้รับความใส่ใจด้วย อาทิ ความสัมพันธ์ระหว่างพุทธบริษัทฝ่ายต่าง ๆ ที่ถกทอเป็นโครงสร้าง สถาบัน หรือหรือแบบแผนทางสังคม ปัจจัยเชิงโครงสร้างดังกล่าวเป็นเสมือนโครงที่ครอบและกำหนดพฤติกรรมของชาวพุทธ ขณะเดียวกันก็เป็นกลไกในการตอบรับและตอบโต้กับปัจจัยภายนอก ความเจริญและความเสื่อมของพุทธศาสนาจึงขึ้นอยู่กับโครงสร้างและแบบแผนความสัมพันธ์ดังกล่าวด้วย

ระบบหรือโครงสร้างที่ได้รับการกล่าวถึงอย่างมากในระยะหลังนอกจากระบบการศึกษาของสงฆ์แล้วยังได้แก่ โครงสร้างของคณะสงฆ์ นับแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา โครงสร้างคณะสงฆ์ที่รวมศูนย์อยู่ที่กรุงเทพ ฯ และอาศัยระบบการบังคับบัญชาอย่างราชการ (จนเรียกกันว่า "ราชการคณะสงฆ์") แม้จะมีส่วนสำคัญในการปรับคณะสงฆ์ทั่วทั้งประเทศให้พร้อมที่จะเข้าสู่ความทันสมัย แต่ก็ได้ผลในช่วงต้น (พร้อม ๆ กับที่ก่อผลเสียไว้หลายประการ อาทิการศึกษาที่เรียวแคบลงจนเหลือแค่ปริยัติดังได้กล่าวข้างหน้า) ในเวลาต่อมาระบบราชการในคณะสงฆ์ซึ่งแนบแน่นกับรัฐได้ทำให้คณะสงฆ์กลายเป็นเครื่องมือของรัฐมากยิ่งขึ้น ขณะเดียวกันก็สัมพันธ์กับชาวบ้านน้อยลงและขาดความกระตือรือร้นที่จะตอบสนองต่อความเปลี่ยนแปลงของสังคม ระบบที่รวมศูนย์และใหญ่โตเทอะทะยังนำไปสู่ความไร้ประสิทธิภาพในการบริหารไม่ว่าทางการปกครองและการศึกษา ผลที่ตามมาก็คือนอกจากพระสงฆ์จะขาดทั้งความรู้และแรงจูงใจในการทำหน้าที่ของตน (เช่นการอบรมสั่งสอนประชาชน) ปัญหาภายในคณะสงฆ์ยังสั่งสมมากขึ้น อาทิการแพร่หลายของพระอลัชชี ซึ่งลดทอนศรัทธาของประชาชนลงไปเป็นลำดับ ในขณะที่คนซึ่งไม่เห็นคุณค่าของพระสงฆ์ก็มีจำนวนมากขึ้น

แต่ปัจจัยในเชิงสถาบันอันเป็นสาเหตุแห่งความเสื่อมของคณะสงฆ์และพุทธศาสนามีได้อยู่ที่โครงสร้างคณะสงฆ์เพียงอย่างเดียวเท่านั้น หากมองให้ลึกจะพบว่าโครงสร้างดังกล่าวมีรากเหง้าความเป็นมาที่ยาวไกลซึ่งอาจเป็นสาเหตุส่วนหนึ่งของปัญหาดังเช่นกัน จริงอยู่ระบบบริหารที่รวมศูนย์นั้นเป็นของใหม่สำหรับสังคมไทย (ซึ่งมาพร้อมกับระบบราชการสมัยรัชกาลที่ ๕) แต่ส่วนที่เป็นความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างคณะสงฆ์กับรัฐไทยนั้นเป็นสิ่งที่มีความช้านานแล้ว เป็นแต่ว่าเพิ่งมาแน่นแฟ้นอย่างมากก็ในศตวรรษที่ตัวเอง และเป็นความแน่นแฟ้นที่ส่งผลกระทบไปถึงพระสงฆ์ทั่วประเทศ มิใช่จำเพาะพระสงฆ์ในราชธานีและหัวเมืองสำคัญดังแต่ก่อน

ความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นระหว่างคณะสงฆ์กับรัฐหรือผู้ปกครองนั้นเป็นลักษณะสำคัญประการหนึ่งของพุทธศาสนาไทย ถ้าจะกล่าวให้ถูกแล้วนี่เป็นลักษณะร่วมกันของพุทธศาสนาแบบเถรวาททั้งหมดเลยทีเดียว อันที่จริงในภาพรวมของแบบแผนความสัมพันธ์นั้น ยังมีอีกปัจจัยหนึ่งเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย นั่นคือความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์กับชุมชนหรือประชาชน ความสัมพันธ์ประการหลังนี้เป็นสิ่งที่มาแต่สมัยพุทธกาลและเป็นสิ่งที่พระพุทธองค์ให้ความสำคัญถึงกับบัญญัติเป็นสิกขาบทหรือวินัยเอาไว้ (เช่นการเลี้ยงชีพด้วยการบิณฑบาต) ความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์กับผู้ปกครองเป็นสิ่งที่ตามมาทีหลัง แต่ก็กลายเป็นสิ่งที่ขาดไม่ได้สำหรับพุทธศาสนาแบบเถรวาทนับแต่สมัยพระเจ้าอโศกเป็นต้นมา ความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับผู้ปกครองในสมัยพระเจ้าอโศกได้กลายเป็นแม่แบบที่สังคมพุทธแบบเถรวาทพยายามดำเนินตามทุกยุคทุกสมัยแม้กระทั่งปัจจุบัน

มรดกจากพระเจ้าอโศก

ความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับผู้ปกครองที่ถอดแบบมาจากสมัยพระเจ้าอโศก แม้จะมีข้อดีคือ ทำให้คณะสงฆ์และพุทธศาสนาได้รับการอุปถัมภ์ค้ำจุนจนเจริญรุ่งเรือง แต่ในเวลาเดียวกันก็มีจุดอ่อนที่ก่อให้เกิดปัญหาด้วย เพราะสิ่งที่ตามมาพร้อมกับความสัมพันธ์แบบนี้ก็คือการที่คณะสงฆ์พึ่งพาผู้ปกครองโดยเฉพาะในด้านการรักษาความสงบเรียบร้อยในคณะสงฆ์ การพึ่งพาดังกล่าวเริ่มต้นมาแต่สมัยพระเจ้าอโศกก็ว่าได้ ก่อนหน้านั้นคือนับแต่สมัยพุทธกาลมา พระมหากษัตริย์มีบทบาทน้อยมากในการแก้ไขความขัดแย้งในคณะสงฆ์ดังเห็นได้จากกรณีพระสงฆ์กรุงโกสัมพีแตกแยกกันจนพระพุทธองค์ทรงระอาพระทัย เสด็จหลีกไปอยู่ป่าแต่พระองค์เดียว ฆราวาสเป็นฝ่ายกดดันให้พระองค์ต้องหันมาคืนดีกัน จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๒ เมื่อเกิดอภินิหารพระวัชชีบุตรกลุ่มหนึ่งประพฤติดุร้ายและเห็นผิดเกี่ยวกับพระวินัย พระยสกาภิณฑกบุตรกับคณะได้ทำการขับพระเหล่านั้นออกไปจากคณะสงฆ์ อันนำไปสู่การสังคายนาครั้งที่ ๒ โดยพระราชาเป็นเพียงผู้อุปถัมภ์เท่านั้น ครั้นถึงสมัยพระเจ้าอโศก คณะสงฆ์เกิดความระส่ำระสายเพราะเดียรธีย์มาปลอมบวชกันเป็นจำนวนมาก ผู้ที่มาแก้ปัญหา ดำเนินการชำระคณะสงฆ์ให้บริสุทธิ์จนเกิดสังฆสามัคคีกลับได้แก่พระเจ้าอโศก ขณะที่พระจำนวนมากกลับวางเฉย (รวมทั้งพระอรหันต์ซึ่งกล่าวกันว่าในเวลานั้นมีนัยรูป) ทำได้อย่างมากคือไม่ลงอุโบสถกับเดียรธีย์ แม้แต่พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระซึ่งเป็นพระอรหันต์ด้วยรูปหนึ่งก็หลีกเร้นไปอยู่ป่าเป็นเวลาหลายปี ต่อเมื่อพระเจ้าอโศกขจัดเดียรธีย์ออกไปจากคณะสงฆ์โดยการบังคับให้สึกจากความเป็นภิกษุแล้ว พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระจึงมาเป็นเจ้าการในการจัดสังคายนาครั้งที่ ๓ โดยการสนับสนุนของพระเจ้าอโศก (Jayawickrama: 74-75) นับแต่นั้นมาก็ดูเหมือนว่า บทบาทของพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระและพระเจ้าอโศกได้กลายเป็นแม่แบบของความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์กับผู้ปกครองในสังคมพุทธแบบเถรวาท กล่าวคือ มีการแบ่งบทบาทอย่างค่อนข้างชัดเจนว่า พระสงฆ์มีหน้าที่สืบทอดและปฏิบัติตามพระธรรมวินัย ส่วนพระมหากษัตริย์ทำหน้าที่ปกป้องความบริสุทธิ์ของคณะสงฆ์ และดูแลรักษาให้เกิดสังฆสามัคคี^๑ ดังจะเห็นได้ว่า กษัตริย์ในสังคมพุทธแบบเถรวาทไม่ว่า ลังกา พม่า ไทย ที่ประสงค์จะเป็นธรรมราชา จะถือภารกิจดังกล่าวเป็นเรื่องสำคัญโดยมีพระเจ้าอโศกเป็นต้นแบบ

การมอบหมายหน้าที่รักษาความสงบสามัคคีในคณะสงฆ์ให้แก่ผู้ปกครองหรือพระมหากษัตริย์ ทำให้คณะสงฆ์ฝ่ายเถรวาทนับแต่สมัยพระเจ้าอโศกต้องพึ่งพาพระมหากษัตริย์เรื่อยมา และดังนั้นจึงไม่สามารถเป็นอิสระจากผู้ปกครองได้ และบ่อยครั้งก็ต้องยอมให้ผู้ปกครองเข้ามาแทรกแซงจัดการใน

^๑ การแบ่งบทบาทดังกล่าวสามารถสรุปด้วยคำรับสั่งของพระเจ้าอโศกที่มีต่อพระสงฆ์ทั้งหลายหลังจากทรงขจัดเดียรธีย์ออกจากคณะสงฆ์ว่า "ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย พระพุทธศาสนา(หมายถึงคณะสงฆ์-ผู้เขียน)บัดนี้บริสุทธิ์เป็นอันดีแล้ว โยมอาราธนาพระสงฆ์จงสมัครสมาคมพร้อมเพรียงกันกระทำอุโบสถเกิด" (กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ๒๕๓๔ ข: ๙๗) ดูบทบาททางด้านศาสนาของพระมหากษัตริย์โดยเฉพาะการปกป้องความบริสุทธิ์ของคณะสงฆ์และสร้างสังฆสามัคคีในลังกา พม่า และไทย ใน Ling 1976, Than, Swearer & Sommai

คณะสงฆ์ จริยอยู่บทบาทของผู้ปกครองดังกล่าวในหลายกรณีก็ช่วยให้คณะสงฆ์พ้นจากวิกฤตได้ (ดังกรณีพระเจ้าบรมโกศในลังกา และการฟื้นฟูคณะสงฆ์หลังเสียกรุงครั้งที่ ๒ โดยพระเจ้ากรุงธนบุรีและพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) แต่ในเวลาเดียวกันก็เปิดโอกาสให้รัฐครอบงำคณะสงฆ์ตลอดจนใช้เป็นเครื่องมือสนองผลประโยชน์ของรัฐและผู้ปกครองได้ง่ายขึ้น โดยเฉพาะในยามที่คณะสงฆ์เหินห่างจากประชาชน แบบแผนความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้เองเป็นรากเหง้าแห่งโครงสร้างคณะสงฆ์ที่เป็นปัญหาในปัจจุบัน

จะว่าไปแล้วนอกจากความเป็นมาทางประวัติศาสตร์แล้ว ลักษณะเฉพาะตัวของพุทธศาสนาแบบเถรวาทก็มีส่วนไม่น้อยที่ทำให้คณะสงฆ์ต้องพึ่งพาอาศัยรัฐหรือผู้ปกครอง ทั้งนี้เพราะพุทธศาสนาแบบเถรวาทให้ความสำคัญอย่างมากกับความสามัคคีในหมู่สงฆ์ การทำให้สงฆ์แตกสามัคคีถือเป็นเรื่องอันตรายอย่างหนึ่งที่เดียวและภิกษุที่ทำให้สงฆ์แตกสามัคคีนั้นมีโทษถึงกับต้องไปอยู่ในอบายหลังตายด้วย (วินัยปิฎก สังฆเภทขันธ์) แต่สังฆสามัคคีจะเกิดขึ้นได้เพราะเหตุใด พุทธศาสนาเถรวาทเห็นว่าสังฆสามัคคีเกิดขึ้นได้จากการมีความเห็น(ทิฐิ)และการประพฤติปฏิบัติ(วินัย)เหมือนกัน อย่างไรก็ตามดูเหมือนว่าในทางปฏิบัติวินัยจะได้รับความสำคัญมากกว่าทิฐิความเห็น กล่าวคือเหตุที่จะทำให้พระสงฆ์ไม่รวมสังฆกรรมหรือสวดปาฏิโมกข์ร่วมกันมักจะได้แก่การประพฤติปฏิบัติต่างกันทางพระวินัย มากกว่าที่จะเป็นเพราะความเห็นแตกต่างกันในด้านหลักธรรม(เห็นได้จากการแบ่งเป็นนิกายต่าง ๆ ในฝ่ายเถรวาทส่วนใหญ่จะเป็นเพราะถือวินัยต่างกันมากกว่าอย่างอื่น) การประพฤติต่างกันทางวินัยที่ฝ่ายเถรวาทถือว่าสำคัญนั้นมีตั้งแต่ความแตกต่างทางวินัยชั้นเล็กน้อย เช่น ห่มจีวรไม่เหมือนกันหรือกล่าวคำอุปัชฌาย์ต่างกัน ไปจนถึงการล่วงอาบัติหนักหรือประทุพติตนเป็นอลัชชี แต่ไม่ว่าจะต่างกันเพียงใด การพยายามทำให้การประพฤติปฏิบัติของพระสงฆ์มีความคล้ายคลึงกันนั้นบ่อยครั้ง จำเป็นต้องให้การบังคับ ดังนั้นจึงต้องอาศัยอำนาจ ผิดกับการพยายามทำให้มีความเห็นคล้ายกันซึ่งต้องอาศัยการศึกษาและปรับเปลี่ยนความคิด การที่สงฆ์ฝ่ายเถรวาทให้ความสำคัญกับสังฆสามัคคี และเห็นว่าสังฆสามัคคีอยู่กับการมีวินัยเหมือนกัน ทำให้จำต้องพึ่งพาอำนาจเพื่อควบคุมให้มีการประพฤติเหมือนกันในสังคมสมัยก่อนผู้ปกครองเป็นแหล่งอำนาจที่ชัดเจนและมีประสิทธิภาพที่สุด ดังนั้นจึงเป็นแนวโน้มหรือธรรมชาติของพระสงฆ์เถรวาทที่ว่าได้ที่จะต้องพึ่งพาผู้ปกครองเพื่อใช้อำนาจควบคุมให้พระสงฆ์มีการประพฤติปฏิบัติไปในทางเดียวกัน เช่น"อาราธนา"ให้พระสงฆ์ทั้งหลายรวมเข้าเป็นนิกายเดียวกันหรือให้อุปสมบทใหม่ในนิกายที่ถือว่าปฏิบัติถูกต้องตามพระวินัยมากที่สุด หนักกว่านั้นก็คือ การจับสึกอลัชชี^๒ ธรรมชาติหรือความโน้มเอียงดังกล่าวนี้จึงเป็นเงื่อนไขที่เปิดโอกาสให้รัฐเข้ามาครอบงำคณะสงฆ์จนไม่เป็นตัวของตัวเอง หรือทำให้คณะสงฆ์เข้าไปสัมพันธ์กับรัฐอย่างแน่นแฟ้นจนเหินห่างจาก

^๒ ในบางสมัยของไทย การชำระอธิกรณ์พิจารณาโทษแก่พระสงฆ์ที่ละเมิดสิกขาบทหรือประทุพติตนวินัย เป็นความรับผิดชอบโดยตรงของเจ้าหน้าที่บ้านเมืองที่เรียกว่าสังฆการี

ประชาชน และดังนั้นจึงละทิ้งบทบาทหน้าที่ที่มีต่อประชาชนไป และถึงแม้ประชาชนจะเสื่อมศรัทธา แต่คณะสงฆ์ก็ไม่สนใจที่จะปรับปรุงเปลี่ยนแปลงตนเอง เพราะพอใจแล้วกับความอุปถัมภ์ที่ได้รับจากรัฐ

ที่กล่าวมาข้างต้นเพื่อชี้ว่า เหตุแห่งความเสื่อมของคณะสงฆ์และพุทธศาสนาในไทยนั้นเชื่อมโยงกับแบบแผนความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นระหว่างคณะสงฆ์กับรัฐหรือผู้ปกครอง ซึ่งเป็นผลพวงจากภูมิหลังความเป็นมาทางประวัติศาสตร์และธรรมชาติ(หรือความโน้มเอียง)ของพุทธศาสนาแบบเถรวาทเอง อยู่มีใช่น้อย นั้นหมายความว่าความเสื่อมของพุทธศาสนาในไทยมีสาเหตุที่สลับซับซ้อนมากกว่าความย่อหย่อนในการประพฤติปฏิบัติของชาวพุทธ หรือความเข้าใจที่คลาดเคลื่อน ขณะเดียวกันก็เป็นการย้ำว่าความเสื่อมของพุทธศาสนาในไทยนั้นมิใช่เกิดจากปัจจัยภายนอกเป็นสำคัญ หากเป็นผลพวงจากปัจจัยภายในยิ่งกว่าอะไรอื่น และปัจจัยภายในดังกล่าวบางส่วนก็มีใช้ลักษณะเฉพาะตัวของพุทธศาสนาไทย หากเป็นลักษณะร่วมของพุทธศาสนาแบบเถรวาทที่ปฏิบัติสืบต่อกันมาเลยทีเดียว พุทธเช่นนี้มีได้หมายความว่าลักษณะหรือธรรมชาติของพุทธศาสนาแบบเถรวาทที่กล่าวมานั้นเป็นตัวปัญหา หากแต่ต้องการบอกว่ามีลักษณะบางอย่างของพุทธศาสนาแบบเถรวาทซึ่งในทางปฏิบัติสามารถเป็นเงื่อนไขให้เกิดปัญหาขึ้นมาได้ แม้ว่าจะก่อผลดีในบางด้านก็ตาม

อันที่จริงนอกจากความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์กับรัฐแล้ว ความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์กับประชาชนที่เป็นแบบแผนสืบมาก็มีจุดอ่อนด้วยเช่นกัน นั่นคือการที่ประชาชนฝากภาระทางพระศาสนาไว้กับพระสงฆ์ฝ่ายเดียว ทั้ง ๆ ที่ตามหลักการทางพุทธศาสนาถือว่าพุทธบริษัททั้งสี่มีความรับผิดชอบร่วมกันในการดูแลพระศาสนาโดยมิใช่แต่พระเท่านั้น หากฆราวาสก็มีหน้าที่ศึกษาปฏิบัติธรรม แสวงหาและรักษาพระธรรมวินัยมิให้ถูกจ้วงจาบด้วยเช่นกัน แต่ความรับผิดชอบดังกล่าวถูกละเลยมากในหมู่ฆราวาสอย่างเห็นได้ชัดเจนในระยะหลัง ส่วนหนึ่งเป็นเพราะความเหินห่างระหว่างคณะสงฆ์กับประชาชน อันเป็นผลจากการใกล้ชิดกับรัฐดังได้กล่าวมา การที่ชาวบ้านฝากพุทธศาสนาไว้กับพระสงฆ์ฝ่ายเดียวทำให้พุทธศาสนาอยู่ในภาวะที่ไม่มั่นคงหรือถึงกับล่อแหลม เพราะหากพระสงฆ์เองก็ไม่เอาธุระในพระศาสนา หรือตกอยู่ในความเสื่อม พุทธศาสนาก็จะทรุดลงไปทันที เนื่องจากไม่มีฝ่ายชาวบ้านช่วยค้ำยันไว้ ดังจะเห็นได้จากสภาพการณ์ในปัจจุบัน

จากวัฒนธรรมสู่ธรรมวินัย

พุทธศาสนาในเมืองไทยกำลังต้องการการปฏิรูปและฟื้นฟูอย่างรีบด่วน หรือพูดให้ถูกยิ่งกว่านั้น พุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรม(หรือพุทธศาสนาที่เชื่อถือและปฏิบัติกันอยู่ในวิถีชีวิตของหมู่ชน) จำเป็นต้องได้รับการปรับและดึงให้เข้าสู่หลักการที่แท้จริงของพุทธศาสนา ซึ่งพระธรรมปิฎกเรียกว่า"พระพุทธศาสนาฝ่ายธรรมวินัย" ความเจริญและความเสื่อมของพุทธศาสนาที่กล่าวมาข้างต้น ล้วนเป็นอาการของพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรม หาใช่ลักษณะของพุทธศาสนาฝ่ายธรรมวินัยไม่ ทั้งนี้เพราะ"พระพุทธศาสนาฝ่ายธรรมวินัย โดยเฉพาะพุทธธรรม ไม่มีการเสื่อม ไม่มีการเจริญ เพราะเป็นความจริงที่ดำรงอยู่

ตามธรรมชาติของมัน และเป็นหลักการที่เป็นกลาง ๆ สุดแต่ใครจะศึกษา และนำมาใช้ให้ได้ผลดีเหมาะสมกับกาลเทศะอย่างไร" (ป.อ.ปยุตโต ๒๕๓๒: ๖๖-๖๗)

การที่พุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรมในเมืองไทยจะโน้มเข้าใกล้พุทธศาสนาฝ่ายธรรมวินัยได้นั้น การฟื้นฟู ไตรสิกขาในหมู่พระสงฆ์เป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง วินัยของพระจำเป็นต้องได้รับการปรับปรุงเพื่อให้เป็นแบบอย่างของการมีชีวิตอย่างเรียบง่ายและเป็นสุขได้โดยไม่เป็นทาสวัตถุ ซึ่งมีความหมายอย่างยิ่งในยุคนิโศกนิยม จะทำเช่นนั้นได้ต้องมีจิตภาวนาเป็นส่วนสำคัญของชีวิต เพื่อนำจิตเข้าสู่ความสงบอันประณีตลึกซึ้ง และเพื่อเกิดปัญญาเป็นเครื่องเข้าถึงอิสรภาพแท้จริงของชีวิตอันอยู่เหนือกามสุข

อย่างไรก็ตาม การส่งเสริมให้พระสงฆ์เจริญในไตรสิกขาเป็นเพียงขั้นต้นเท่านั้น ความพยายามใดๆ ก็ตามที่จะก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงด้านการประพฤติปฏิบัติในวงกว้าง ต้องสัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงในเชิงสถาบันหรือแบบแผนทางสังคมด้วยเพื่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในระดับวัฒนธรรม นั้นหมายความว่า จำเป็นต้องมีการปฏิรูปคณะสงฆ์ทั้งในด้านโครงสร้างการปกครองและระบบการศึกษาของสงฆ์ ขณะเดียวกันก็ควรมีการปฏิรูปที่กว้างกว่าการปฏิรูปคณะสงฆ์ด้วย เพื่อให้ครอบคลุมไปถึงความเชื่อและการปฏิบัติของฆราวาสหรือชาวพุทธทั่วไป

มีปัจจัยสำคัญ ๔ ประการในฝ่ายพุทธศาสนาที่ส่งผลอย่างมากต่อคุณภาพและบทบาทของพระสงฆ์ รวมถึงความเชื่อและการปฏิบัติของชาวพุทธไทยในช่วงเวลาที่ผ่านมาศตวรรษที่ผ่านมา คือ

- ๑) หลักธรรมตามที่สืบทอดกันมาหรือถูกยกระดับให้เป็นคำสอนแบบทางการ
- ๒) โครงสร้างการปกครองของคณะสงฆ์และความสัมพันธ์กับรัฐและสังคม
- ๓) การศึกษาของคณะสงฆ์
- ๔) ความสัมพันธ์ในพุทธบริษัททั้งสี่

การฟื้นฟูพุทธศาสนาฝ่ายวัฒนธรรมในเมืองไทยจะเป็นผลได้อย่างแท้จริงก็ต่อเมื่อก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงใน ๔ ส่วนนี้อย่างทั่วด้าน

บทที่ ๗

พุทธธรรมเพื่ออนาคต

ดังได้กล่าวแล้วว่า หลักธรรมคำสอนที่สืบทอดกันมาตามระบบการศึกษาของสงฆ์และของรัฐ จนกลายเป็นกระแสหลักนั้น ผ่านกระบวนการทำให้เป็นวิทยาศาสตร์และสอดคล้องกับเหตุผลนิยม แม้จะทำให้พุทธศาสนาเป็นที่ยอมรับได้ในหมู่ผู้มีการศึกษาและชนชั้นกลาง แต่ก็ลดทอนพุทธศาสนาให้เหลือเพียงคำสอนในทางโลกียธรรมโดยมุ่งแต่เพียงความสำเร็จทางโลกและเท่าที่ประจักษ์ได้ในชีวิตนี้เท่านั้น ส่วนคำสอนในทางปรมาตมธรรมหรือโลกุตตรธรรมถูกลดความสำคัญ จนกระทั่งเลือนหายไปโดยเฉพาะเมื่อลัทธิชาตินิยมเข้ามาครอบงำกำกับ ผลก็คือพุทธศาสนาขาดพลังด้านทานลัทธิวัตถุนิยม ซ้ำยังถูกปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมบริโภคนิยมอย่างง่ายดาย ในขณะที่เดียวกันพุทธศาสนาก็ล้มเหลวในการจัดสายศาสตร์ การทำให้พุทธศาสนาและวัดปลอดจากสายศาสตร์ กลับเป็นเหตุให้สายศาสตร์ย้อนเข้ามาครอบงำได้ยิ่งกว่าแต่ก่อน ซึ่งส่งผลต่อบทบาทของพระและความเคารพนับถือที่เคยได้รับจากชาวบ้าน

ไปพ้นจากการครอบงำของวิทยาศาสตร์

วิทยาศาสตร์หรือเหตุผลนิยมไม่ใช่สิ่งเลวร้ายที่พุทธศาสนาพึงปฏิเสธ ปัญหาอยู่ตรงที่การให้วิทยาศาสตร์และเหตุผลนิยมเข้ามากำกับพุทธศาสนาจนกระทั่งกลายเป็นกรอบจำกัดพุทธศาสนา ถึงขั้นว่าหลักธรรมหรือคำสอนอะไรก็ตามที่ไม่เข้ากับวิทยาศาสตร์หรือไม่เป็นเหตุเป็นผล เป็นต้องถูกตัดทิ้งหมดไม่เว้นแม้กระทั่งส่วนที่เป็นหัวใจของพุทธศาสนา การให้วิทยาศาสตร์และเหตุผลนิยมเข้ามาเป็นตัวกำหนดความถูกต้องเหมาะสมของหลักธรรมทางพุทธศาสนา ก็เท่ากับเป็นการยอมรับว่าวิทยาศาสตร์เท่านั้นที่จะพาเราเข้าถึงความจริงได้ และมีแต่การคิดด้วยหลักเหตุผลเท่านั้นที่จะทำให้เราเข้าใจธรรมชาติได้

แต่ความจริงและธรรมชาตินั้นมีหลายระดับ ธรรมชาตินี้ได้ประกอบด้วยวัตถุที่ชั่งตวงวัดได้เท่านั้น ส่วนความจริงก็เชื่อว่าเข้าถึงได้ด้วยการคิดหรือลำดับเหตุผลประการเดียว คุณค่าที่เป็นนามธรรมและอาการของจิตเช่น โลภะ โทสะ เมตตา สันโดษ ก็เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติความเป็นจริงที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยไปสู่อะไรต่ออะไรได้มากมาย และมีใช่จะเกิดตามอำเภอใจหากต้องเป็นไปตามกฎธรรมชาติ ซึ่งไม่อาจเข้าใจหรือเข้าถึงได้ด้วยความคิดล้วน ๆ แต่ต้องด้วยการฝึกฝนจน"เห็น"อย่างกระจ่างแจ้งตามลำดับที่สำคัญก็คืออิสรภาพแห่งจิตนั้นเป็นสิ่งที่มืออยู่จริงและไม่เหลือวิสัยของมนุษย์ที่จะเข้าถึงได้ แม้จะอยู่นอกเหนือการรับรู้ของวิทยาศาสตร์ก็ตาม

การที่พุทธศาสนากระแสหลักอิงวิทยาศาสตร์และเหตุผลนิยมมากเกินไป ไม่เพียงแต่จะลดทอนความลุ่มลึกของพุทธศาสนาเท่านั้น หากยังลดทอนความหลากหลายของหลักธรรมคำสอนด้วย ธรรมชาติของวิทยาศาสตร์นั้น(อย่างน้อยก็เท่าที่ปฏิบัติสืบทอดกันมา)ยากที่จะยอมรับจารีตอื่นที่ไม่เป็นวิทยาศาสตร์ได้ เมื่อวิทยาศาสตร์แพร่ไปที่ไหน จารีตพื้นบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่นก็ถูกกวาดล้าง ในบางแห่งการขยายตัวของวงการแพทย์สมัยใหม่ตามมาพร้อม ๆ กับการเผา"แม่มดหมอผี"ซึ่งส่วนใหญ่ก็คือหมอพื้นบ้านที่ใช้วิธีการรักษาแบบไม่เป็นวิทยาศาสตร์ ในเมืองไทยแม้ไม่ถึงขั้นนั้น แต่หมอแผนโบราณหมอสมุนไพร หมอน้ำมันดีก็ถูกกำราบด้วยข้อหา"หมอเถื่อน"มาโดยตลอด ในทำนองเดียวกันการศึกษาแผนใหม่นอกจากจะหมายถึงความสิ้นสุดของจารีตการเรียนรู้ในวัดแล้ว ยังหมายถึงการดูถูกดูแคลนความเชื่อของปู่ย่าตายายว่า"ป่าเถื่อน"หรือ"งมงาย" ("แต่ก่อนคนเรายังโง่อยู่" เป็นประโยคที่เด็กนักเรียนเมื่อหลายสิบปีก่อนอ่านซ้ำซากจนท่องจำได้ขึ้นใจ)

ดังนั้นจึงไม่ใช่เรื่องแปลกที่ว่าเมื่อพุทธศาสนาแบบวิทยาศาสตร์และเหตุผลนิยมแพร่หลาย เรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ก็ถูกจัดไปจากตำราและการเทศน์ขาดถูกลดความสำคัญ นิทานในอรรถกถาต่าง ๆ หายไปจากคำเทศน์ ส่วนพุทธประวัติก็ถูกทำให้"สมเหตุสมผล"มากขึ้น ขณะเดียวกันการศึกษาก็เปลี่ยนไปจากคำเทศน์ ส่วนพุทธประวัติก็ถูกทำให้"สมเหตุสมผล"มากขึ้น ขณะเดียวกันการศึกษาก็เปลี่ยนไปจากคำเทศน์ ส่วนพุทธประวัติก็ถูกทำให้"สมเหตุสมผล"มากขึ้น ขณะเดียวกันการศึกษาก็เปลี่ยนไปจากคำเทศน์ ส่วนพุทธประวัติก็ถูกทำให้"สมเหตุสมผล"มากขึ้น ขณะเดียวกันการศึกษาก็เปลี่ยนไปจากคำเทศน์ ส่วนพุทธประวัติก็ถูกทำให้"สมเหตุสมผล"มากขึ้น

การขจัดจารีตอื่น ๆ ออกไปให้เหลือเพียงจารีตแบบวิทยาศาสตร์และเหตุผลนิยม ทำให้เส้นทางเข้าถึงความจริงเหลือเพียงหนึ่งเดียว และความจริงที่เข้าถึงได้นั้นก็ลดเหลือเพียงระดับเดียว คือระดับที่ประจักษ์ได้ด้วยอายตนะทั้งห้า และที่สามารถใช้เหตุผลโต้แย้งกะเทาะได้ แต่ความจริงในทางศาสนานั้นมีหลายส่วนที่ประจักษ์ได้ด้วยใจเท่านั้น และจำเพาะต้องอาศัยใจที่ฝึกฝนมาดีแล้วด้วย เป็นความจริงที่เหนือประสบการณ์ของปุถุชน และดังนั้นจึงไม่อาจเข้าถึงได้ด้วยเหตุผลหรือด้วยถ้อยคำที่ใช้กันโดยสามัญ จารีตพื้นบ้านเป็นอันมากมีหนทางเข้าถึงหรือ"เข้าใจ"ความจริงระดับนี้ โดยอาศัยวิธีการซึ่งถูกวิทยาศาสตร์ประนามว่างมงาย ไม่มีเหตุผล

พุทธประวัติและชาดกหลากจารีต

* หลังจากการปฏิรูปการศึกษาของพระสงฆ์ พระสงฆ์จำนวนไม่น้อยตามหัวเมืองต่าง ๆ ที่มีชื่อเสียงด้านเครื่องรางของขลัง ตลอดจนการแพทย์แผนโบราณ และวิชาต่าง ๆ แทนที่จะถ่ายทอดวิชาดังกล่าวให้แก่พระสงฆ์รุ่นหลัง ก็หันมาเน้นการศึกษาปริยัติธรรมตามนโยบายของส่วนกลาง ดูกรณีพระเมธีธรรมสารหรือหลวงพ่อดำบ้านกร่าง (หลวงพ่อดำ เพื่อวัด เพื่อบ้าน: ๕๑-๕๗)

การเขียนพุทธประวัติเป็นตัวอย่างได้ในเรื่องนี้ จาริตแบบวิทยาศาสตร์ทำให้พระพุทธเจ้าถูกบรรยายในฐานะที่เป็นมนุษย์ ไม่มีอิทธิปาฏิหาริย์ใด ๆ อย่างที่เขียนในสมัยก่อน วิธีการเขียนแบบใหม่นี้มีข้อดีที่ทำให้เห็นว่าพระองค์ไม่ได้ทำอะไรที่เกินเลยกว่าศักยภาพที่มนุษย์มีอยู่แล้วในตัว อีกทั้งยังเปิดโอกาสให้มีการมองอย่างวิพากษ์วิจารณ์ แทนที่จะยอมรับโดยดุษณีเพราะเห็นว่าทรงเป็นยอดมนุษย์ อย่างไรก็ตาม การเสนอภาพพระพุทธเจ้าในฐานะมนุษย์ มีข้อจำกัดตรงที่ทำให้บางมิติบางด้านของพระองค์ถูกตัดออกไป หรือไม่ได้รับการเน้นย้ำเพียงพอเพราะความเป็นมนุษย์นั้นหมายถึงการที่ยังอยู่ "ในโลก" ในขณะที่ความเป็นพระพุทธเจ้าหมายถึงการอยู่ "เหนือโลก" ซึ่งพ้นวิสัยของปุถุชนไปแล้ว สภาวะเหนือโลกเป็นสิ่งที่เข้าถึงไม่ได้ด้วยเหตุผลและเห็นได้ยากด้วยประสาททั้งห้า ส่วนการไปพ้นจากทวิภาวะของพระพุทธองค์ก็เป็นเรื่องที่เกินกว่าวิทยาศาสตร์จะเข้าใจได้ ดังนั้นจะบรรยายด้วยถ้อยคำให้ดูเป็นเหตุเป็นผลอย่างไรก็ไม่สามารถทำได้

เพื่อที่จะสื่อให้คนเข้าใจสภาวะอันพ้นวิสัยปุถุชน จาริตการเขียนพุทธประวัติที่เต็มไปด้วยเรื่องราวเหนือสามัญที่เรียกว่าอิทธิปาฏิหาริย์จึงเกิดขึ้น พระคุณสมบัติในทางที่ไปพ้นโลกแล้ว ก็ถูกบรรยายในรูปมหาปुरुสลักษณะ อิทธิฤทธิ์ทั้งหลายของพระองค์ล้วนเป็นสัญลักษณ์แสดงชัยชนะที่ทรงมีต่อกิเลสสารทั้งหลาย พุทธคุณทั้งหลายที่เป็นนามธรรมอันจิตปุถุชนหยั่งได้ยากก็ถูกสื่อให้เห็นเป็นรูปธรรม ในทางมหายาน พระมหากุณาอันไม่มีขอบเขต (ซึ่งไม่สามารถสื่อได้ด้วยภาพลักษณ์ของพระพุทธเจ้าที่เป็นมนุษย์) ก็ถูกแปรโดยบุคคลาธิฐานให้เป็นพระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ เช่นเดียวกับพระมหาปัญญาที่ถูกสื่อในรูปพระมัญชุศรีโพธิสัตว์

พุทธอย่างมหายานก็คือ จาริตการเขียนแบบใหม่นั้น เน้นพระพุทธเจ้าในส่วนที่เป็นนิรมานกาย (ซึ่งสูญสลายไปเมื่อถวายพระเพลิง) ขณะที่จาริตการเขียนในอดีตนั้นให้ความสำคัญกับพระสัมโมคคกาย (พระคุณสมบัติที่แสดงออกด้วยพระมหาปुरुสลักษณะ) และพระธรรมกาย (ภาวะแห่งพุทธะ) ของพระองค์มากกว่า

ข้อจำกัดของการพรรณนาคุณสมบัติของบุคคลผู้ไปพ้นโลกหรือสภาวะอันเหนือปุถุชนนั้นเป็นเรื่องที่ตระหนักมาช้านานแล้ว ไม่เฉพาะแต่การพรรณนาด้วยถ้อยคำเท่านั้น แม้การสื่อด้วยภาพหรือรูปก็ไม่สามารถถ่ายทอดคุณสมบัติดังกล่าวให้ครบถ้วนได้ เพราะเหตุนี้คนอินเดียโบราณจึง"สร้าง"พระเจ้าหรือเทพขึ้นมาหลายองค์ เพื่อแสดงคุณสมบัติอันหลากหลายของสิ่งสูงสุด เพราะถ้ามีพระเจ้าแต่เพียงองค์เดียว โดยเฉพาะเมื่อทำให้มีรูปร่างเหมือนมนุษย์ คุณสมบัติที่ปรากฏก็จะมีเพียงบางด้านเท่านั้น และทำให้ส่วนอื่นถูกมองข้ามไป ด้วยเหตุผลเดียวกันนี้หลังจากที่พระเจ้าในศาสนาคริสต์ถูกถ่ายทอดออกมาด้วยภาพลักษณ์ผู้ชายที่ทรงฤทธาบุภาพจนมีลักษณะตายตัวแล้ว (ทั้ง ๆ ที่พระเจ้านั้นมี ๓ รูปลักษณะอันไม่อาจแยกจากกันได้ ซึ่งเรียกว่าตรีเอกานุภาพ) ก็มีการยกพระนางมารีย์ให้เป็นเทพเพื่อนับคุณสมบัติอีกด้านหนึ่งของพระเจ้า (ที่เลื่อนหายไปเป็นภาพลักษณ์ผู้ชาย) นั่นคือพระมหากุณา (Armstrong 1996: 72)

ด้วยข้อจำกัดในการสื่อสารดังกล่าว การเขียนพุทธประวัติจึงควรเปิดเนื้อที่ให้แก่จารีตต่าง ๆ ไม่ใช่ถูกผูกขาดด้วยจารีตแบบเหตุผลนิยมหรือวิทยาศาสตร์เท่านั้น ในขณะที่เราจำเป็นต้องมีการเสนอเรื่องราวของพระพุทธเจ้าในกรอบของมนุษยนิยม ที่อิงความเป็นเหตุเป็นผลและเป็นวิทยาศาสตร์ เราก็ไม่ควรละทิ้งพุทธประวัติที่เต็มไปด้วยเรื่องราวเหนือสามัญ ในขณะที่เราสมควรมีเรื่องราวของพระพุทธเจ้าในฐานะบุคคลในประวัติศาสตร์ เราก็จำเป็นต้องมีพุทธประวัติแบบตำนานหรือปกรณัม (myth) ด้วย เพราะพุทธประวัติมิได้มีหน้าที่เพียงแค่ถ่ายทอดความเป็นมาและต้นกำเนิดของพุทธศาสนาให้ชาวพุทธ (และคนทั่วไป) ได้รับรู้เท่านั้น หากยังเป็นสื่อนำหลักธรรมคำสอนเพื่อเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิตอีกด้วย โดยสามารถบันดาลใจให้เราเกิดศรัทธาปสาทะที่จะเจริญรอยตามพระพุทธองค์ ไม่ใช่แค่รู้ด้วยสมองเท่านั้นว่าทรงสอนอะไรบ้าง จารีตการเขียนแบบเหตุผลนิยมแม้สามารถสนองประโยชน์ข้อสุดท้ายได้ โดยจำแนกให้เราเห็นว่าหลักธรรมคำสอนนั้นมีอะไร มีเหตุผลเชื่อมโยงกันอย่างไร แต่ยากที่จะบันดาลใจให้เกิดพลังแห่งศรัทธาได้ ในขณะที่พุทธประวัติแบบปกรณัมนั้นสามารถก่อให้เกิดผลต่อจิตใจส่วนที่ลึกกว่าระดับใช้เหตุใช้ผล(intellect)

ชาดกมีความสำคัญด้วยเหตุผลเดียวกันนี้ ที่แล้วมาชาดกถูกมองข้ามไป สมัยหนึ่งพระผู้ใหญ่มากในเมืองไม่สนับสนุนให้เทศน์ชาดกเพราะถือว่าเต็มไปด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ แต่ในฐานะที่เป็นปกรณัมชาดกเต็มไปด้วยคติธรรมและแบบอย่างในการดำเนินชีวิต เรื่องราวของพระเวสสันดรแม้จะดูเหลือเชื่อและออกจะ "เกินเลยไป" แต่ก็สามารถถ่ายทอด"ตัวแบบ"ในทางจริยธรรมและประทับหลักธรรมเรื่องทานบารมีไว้ในจิตสำนึกของผู้คนในอดีตได้ดียิ่งกว่าหมวดธรรมข้อใด ๆ เสียอีก

ความจริงนั้นมิใช่ว่า มนุษย์ไม่ว่ายุคใดสมัยใดล้วนต้องการปกรณัม ปกรณัมนั้นมีหลายแบบ บ้างก็เป็นเรื่องเล่าขานแต่โบราณโดยอิงความจริงและมีการเติมแต่งให้มีสีสัน (dramatic) บ้างก็เป็นเรื่องแต่งหรือจินตนาการล้วน ๆ โดยมักมีเรื่องเหนือสามัญหรือปาฏิหาริย์ หน้าที่ประการหนึ่งของปกรณัมก็คืออธิบายความจริงที่เกินเลยไปจากปัจจุบัน เช่น ความจริงในทางประวัติศาสตร์(ตั้งแต่กำเนิดของชุมชนเผ่าพันธุ์ไปจนถึงกำเนิดโลก) และความจริงในทางจิตใจซึ่งอาจอยู่ลึกไปถึงระดับจิตไร้สำนึกหรือเป็นเรื่องราวหรือนัยที่สัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์เบื้องบน อันไม่อาจอธิบายด้วยถ้อยคำธรรมดาได้ แต่หน้าที่อีกด้านหนึ่งของปกรณัมที่สำคัญไม่น้อยกว่ากันก็คือการถ่ายทอดค่านิยมความเชื่อที่สังคมยึดถือร่วมกันว่าเป็นสิ่งดีงาม กล่าวอีกนัยหนึ่งปกรณัมมีจุดหมายเพื่อเป็นคติสอนใจ เพราะเรื่องเล่าที่มีตัวละครและการดำเนินเรื่องไปถึงจุดสุดท้ายนั้นกินใจได้ดีกว่าคำสอนที่อ้างอิงหลักการนามธรรม (หรือหมวดธรรมในพระสูตร) เป็นไหน ๆ ธรรมะนั้นไม่ได้สื่อกันด้วยเหตุผลหรือคำอธิบายเสมอไป บ่อยครั้งเรื่องราวน่าประทับใจก็เป็นสื่อสอนธรรมที่ดีกว่า ใคร ๆ ก็รู้ว่าไม่มีหนทางไหนในโลกออกไขเป็นทองคำได้ และหนูที่คุ้ยกับราชสีห์ได้ก็เป็นเรื่องเหลือเชื่อ แต่เหตุใดนิทานเหล่านี้จึงยังเล่าสืบทอดกันมานานหลายศตวรรษ คำตอบก็คือมันสอนธรรมได้โดยไม่ต้องอธิบายเหตุผลให้มากความ อย่างว่าแต่เด็กเลย แม้กระทั่งผู้ใหญ่ เรื่องราวเหล่านี้ก็ยังเตือนใจได้ดีอยู่ น่าคิดว่าหากจารีตการสอนธรรมแบบเหตุผลนิยมกวาดนิทานเหล่านี้

ออกไปหมด ธรรมะจะกลายเป็นเรื่องจิตติดสักเพียงไหน (อย่าว่าแต่ธรรมะเลย หากว่าวรรณกรรมของโลกมีแต่แนวสัจนิยมล้วน ๆ แนวตอนนี้จะน่าเบื่อสักเพียงใด) อย่างไรก็ตามแม้ว่าวงการวรรณกรรมและศิลปะจะรอดพ้นจากการผูกขาดของจารีตวิทยาศาสตร์และเหตุผลนิยม แต่ในหลายวงการก็ไม่พ้นจากการครอบงำดังกล่าว จนกระทั่งในที่สุดไม่สามารถหาด้วยคำถามพรรณนาปรากฏการณ์บางอย่างได้อย่างลึกซึ้งถึงแก่นหรือเห็นภาพพจน์ใกล้เคียงกับระดับความเข้มข้นได้ อาทิเช่นอาชญากรรมและความหดหู่เป็นอันมาก ไม่ว่าจะเป็นการล้างเผ่าพันธุ์นาซี หรือการสังหารโหดในเขมร การอธิบายโดยใช้ศัพท์แสงทางจิตวิทยาหรือจิตเวชดูจะไม่เพียงพอหรือทัดเทียมกับความชั่วร้ายดังกล่าวได้ มีแต่คำอย่าง"นรก" "มารร้าย"หรือ"ผีหัวขาดาน" เท่านั้นที่จะช่วยให้เข้าใจระดับความเข้มข้นเลวร้ายของปรากฏการณ์และสภาพจิตใจของผู้ก่อเหตุได้ (Woodward 1995: 50-51) เช่นเดียวกันในสายตาของนักวิจารณ์สังคมบางท่านของไทย ไม่มีอะไรที่จะบอกถึงสภาพวุ่นวายอลาของกรุงเทพฯ ได้ดีไปกว่าคำว่า "นรก"

เพราะเหตุว่าปกรณัมเป็นสื่อที่สามารถถ่ายทอดความจริงที่เหนือสามัญพ้นคำอธิบาย และชักนำให้ผู้คนเข้าหาธรรมะ โดยที่สัมผัสกับอารมณ์หรือจิตใจโดยตรง ทำให้เกิดแรงบันดาลใจใฝ่คุณธรรม เราจึงควรเปิดช่องให้จารีตการสื่อสารด้วยปกรณัมได้กลับมาอีกครั้งหนึ่ง ไม่เพียงรังเกียจสิ่งเหลือเชื่อหรือ"ไม่เป็นวิทยาศาสตร์"ไม่ว่าจะปรากฏในพุทธประวัติหรือในพระไตรปิฎกก็ตาม พุทธศาสนาควรหลุดพ้นจากการครอบงำของวิทยาศาสตร์และเหตุผลนิยมให้ได้ อย่าปล่อยให้เรามีแต่จารีตแบบวิทยาศาสตร์เท่านั้นที่ผูกขาดการสอนและถ่ายทอดธรรม หากควรส่งเสริมให้เกิดจารีตทางธรรมที่หลากหลาย อันจะทำให้หลักธรรมคำสอนในพุทธศาสนาสามารถสื่อสารกับผู้คนอันหลากหลายได้ดีขึ้น

ปัญหาของปกรณัมก็คือ อาจทำให้ผู้คนสับสนว่า เรื่องปาฏิหาริย์เหนือสามัญนั้นเป็นความเปรียบหรือความจริงตามตัวอักษร ในเรื่องนี้ท่านพุทธทาสภิกขุได้กล่าวเตือนไว้แล้วว่า "ไม่พึงสับสนระหว่าง" ภาษาคน"กับ"ภาษาธรรม" แต่ถึงแม้จะเข้าใจไปว่าภาษาธรรมนั้นเป็นภาษาคน ลำคัญผิดคิดว่านรกสวรรค์นั้นมีอยู่จริง ๆ ที่ไหนสักแห่งไม่ใช่ในจิตใจ ก็อาจไม่ใช่เรื่องเสียหายก็ได้ เพราะบางครั้งการเชื่อนรกสวรรค์ อิทธิปาฏิหาริย์ ตลอดจนโลกหน้าภพหน้าว่าเป็นเรื่องจริง ก็มีผลดีว่าการไม่เชื่อเสียด้วยซ้ำ โดยเฉพาะถ้าความเชื่อนั้นนำไปสู่การทำความดีและเป็นฐานแห่งการพึ่งความเพียรของตนในที่สุด

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าปกรณัม เช่น พุทธประวัติแบบตำนาน พระเวสสันดร พระมหาชนก จะยังมีความสำคัญอยู่ แต่พุทธศาสนาก็ควรมีปกรณัมหรือเรื่องเล่าขาน สำหรับคนสมัยใหม่ที่ไม่สนใจอิทธิปาฏิหาริย์ด้วย เรื่องเล่าขานดังกล่าวอาจเป็นเรื่องเล่าที่ดึงมาจากชีวิตของบุคคลในอดีต ที่มีตัวตนจริง ๆ (แต่ไม่ถึงกับอยู่ไกลโพ้นอย่างพระเจ้าอโศก) เช่น หลวงพ่อโต (สมเด็จพระพุฒาจารย์ โต) หรือจากเรื่องราวของบุคคลที่เล่าขานสืบกันมาเช่น หลวงปู่เทสโลกอุดร แต่แทนที่จะเน้นความขลังความศักดิ์สิทธิ์ของท่าน (ซึ่งนับวันจะกลายเป็นเครื่องมือสนองผลประโยชน์ของนักธุรกิจในวงการไสยพาณิชย์มากขึ้นทุกที) ก็มาให้ความสำคัญกับคุณธรรมและชีวิตที่โปร่งเบาอิสระของท่านแทน ทั้งนี้เพื่อเป็นแบบอย่างและแรงบันดาลใจสำหรับคนยุคปัจจุบันที่กำลังหลงติดอยู่ในวัตถุและเกียรติยศชื่อเสียง แม้

กระทั่งชีวิตของบุคคลร่วมสมัยที่เปี่ยมด้วยความซื่อสัตย์สุจริตและกล้าหาญในทางจริยธรรม เช่น ป่วย อึ้งภากรณ์ ก็น่าเป็นปรกณัมสำหรับคนสมัยใหม่ได้เป็นอย่างดี เพราะชีวิตของท่านแทบจะเป็นความมหัศจรรย์ในสายตาของคนสมัยนี้ไปแล้ว

เรื่องเล่าขานหรือปรกณัมสมัยใหม่ในทางพุทธศาสนามีความสำคัญต่อคนสมัยปัจจุบัน ส่วนหนึ่งก็เพราะนี่คือสิ่งที่ขาดหายไปจากจิตสำนึกของเขา ในขณะที่ปรกณัมในด้านอื่น ๆ มีอยู่มากมายและทรงพลังมาก ได้แก่ ปรกณัมในทางชาตินิยมหรืออุดมการณ์รัฐชาติ เช่น ตำนานที่ว่าคนไทยมาจากภูเขาล้าน ไต "ประวัติ"พระนเรศวรมหาราช พระศรีสุริยไทย เสด็จพ่อร.๕ ตลอดจนปรกณัมที่สร้างขึ้นโดยระบบบริโภคนิยมหรือสื่อสมัยใหม่ เช่น สตาร์วอล์ก ซูเปอร์แมน ปรกณัมเหล่านี้จำนวนไม่น้อยสามารถนำไปสู่ความโกรธเกลียด ความขัดแย้ง หรือบ่มเพาะค่านิยมที่ตื้นเขิน เช่น ความนิยมใช้ความรุนแรง พุทธศาสนาจะสามารถมีอิทธิพลต่อคนสมัยใหม่ได้ก็ต่อเมื่อมีปรกณัมร่วมสมัยใหม่ที่สื่อกับเขาได้และบันดาลใจได้ไม่ยิ่งหย่อนกว่าปรกณัมทาง"โลก"ที่มีอยู่มากมาย

พุทธที่กำกับไสย

โดยเหตุที่ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์และอิทธิปาฏิหาริย์สามารถเป็นสื่อนำไปสู่ธรรมดังได้กล่าวมา พุทธศาสนาแต่ก่อนจึงไม่ได้แยกขาดจากไสยศาสตร์ ถ้าไสยศาสตร์หมายถึงระบบความเชื่อที่ยอมรับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ อิทธิปาฏิหาริย์ สิ่งลึกลับเหนือปกติวิสัย พุทธศาสนาก็มีส่วนหนึ่งเป็นไสยศาสตร์อยู่แล้ว เพราะพุทธศาสนายอมรับว่ามีผีนางเทวดาและอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ แต่ถ้าไสยศาสตร์มิได้หมายเพียงเฉพาะความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือสามัญเท่านั้น หากยังรวมถึงการพยายามนำอำนาจของสิ่งเหล่านี้ (ซึ่งเชื่อว่ามียู) มาก่อให้เกิดผลหรือความสำเร็จในทางโลก และอาจรวมถึงผลในโลกหน้า เช่นขอให้เกิดในสวรรค์ พุทธศาสนาไม่จัดว่าเป็นไสยศาสตร์เพราะเชื่อมั่นในผลแห่งการกระทำหรือกรรมของบุคคลเป็นสำคัญ

อย่างไรก็ตามในอดีตพุทธศาสนาก็ไม่เคยปฏิเสธไสยศาสตร์อย่างหลัง หรือพูดให้ถูกต้องก็คือ พุทธศาสนายอมรับไสยศาสตร์อย่างหลังในบางแง่หรืออย่างมีเงื่อนไข ทั้งนี้เพราะการยอมรับไสยศาสตร์ในบางกรณีมิได้หมายความว่าบุคคลจะต้องไปสยบยอมสิ่งศักดิ์สิทธิ์เสมอไป พระเจ้ากรุงธนบุรีแม้จะทรงเชื่อในอำนาจของเทวดา แต่แทนที่จะอ่อนน้อมพึ่งพิงเทวดา พระองค์กลับทรงมี"พระราชโองการประกาศเทพารักษ์ให้กำจัดปีศาจ"เพื่อให้บ้านเมืองมีความสงบสุข(สายชล: ๖๗)

มีคนเป็นอันมากแม้จะเชื่อในอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ แต่ก็บวงสรวงเพื่อให้เกิดความมั่นใจเท่านั้น โดยไม่ได้ละทิ้งการพึ่งพาตนเอง หลายคนไม่แน่ใจว่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือไม่ แต่ก็บวงสรวงไว้ก่อน เพื่อความสบายใจ เพราะเห็นว่าไม่เสียหายอะไรหากจะซื้อพวงมาลัยสักพวงไหว้เจ้าที่เพื่อแลกกับความปลอดโปร่งใจหรือโอกาสที่จะแคล้วคลาดจากภัยอันตราย การบวงสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์กรณีหลังนั้น เราจะถือว่ามงายหรือไม่ เพราะเป็นการกระทำที่เกิดจากการใคร่ครวญและชั่งตวงระหว่าง "ผลดี" ที่จะได้รับ

ไสยศาสตร์เป็นเครื่องมือแสวงหาประโยชน์ส่วนตน คนกลุ่มนี้ก็ต้องการไสยศาสตร์ที่มีพุทธศาสนากำกับ เพื่อชักนำให้สูหนทางที่ถูกด้วยเช่นกัน

ด้วยเหตุนี้ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า "พุทธศาสน์นี้ยังต้องอาศัยไสยศาสตร์" อันที่จริงท่านถึงกับพูดว่า หากไม่ใช่พระอรหันต์แล้ว ก็ยังหนีไสยศาสตร์ไม่พ้น ท่านอธิบายว่า "ยังไม่เป็นพระอรหันต์อยู่เพียงใด จะถือพุทธศาสตร์โดยส่วนเดียวไม่ได้ ยังต้องมีไสยศาสตร์เจือปนอยู่นั้นแหละ เพราะมันยังมีตัวตนอยู่ ยังมีความรู้สึกว่ามีตัวตนอยู่ มันก็ยังต้องมีความกลัว แล้วก็ความคิดนึกเป็นไปตามอำนาจของความกลัว ต้องหวังพึ่งสิ่งที่มาช่วยให้หายกลัว ฉะนั้นจึงไม่อาจจะสกัดกลืนไอของไสยศาสตร์ให้สิ้นเชิงได้" (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๙: ๓๗, ๓๘)

ดังนั้นจึงไม่น่าแปลกใจที่ในอดีตไสยศาสตร์ได้รับอนุญาตให้เข้ามาอยู่ในวัดได้ พระสงฆ์ที่ทรงคุณความรู้ในสมัยก่อน มีความสามารถทางไสยศาสตร์ในเวลาเดียวกัน แม้แต่พระพุทโธมหาราชซึ่งสอนธรรมได้อย่างถึงแก่นเหมาะกับ "ปัญญาชน" ในสมัยพระเพทราชา (เช่นการเข้าถึงนิพพานในชาตินี้และการสอนปฏิจลสมุปบาทแบบขณะจิตอย่างเดียวกับที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้รื้อฟื้นขึ้นใหม่) ก็ยังมีชื่อเสียงว่าเป็นผู้ชำนาญเลขยันต์มนตร์คาถาสรรพวิทยาคุณเป็นอันมาก (สายชล: ๕๗, ๕๘) ขณะเดียวกัน นอกวัด ไสยศาสตร์ก็ได้รับการยอมรับให้อยู่ได้ตราบโดที่มีพุทธศาสนาเป็นตัวนำ ทศนคติดังกล่าวเห็นได้จากคำประกาศของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งไม่ได้ห้ามผู้คนไม่ให้เชื่อผีสังเทวดา หากทรงเตือนให้นับถือพระรัตนตรัยว่าสำคัญกว่า

เท่าที่ดังกล่าวเปลี่ยนไปเมื่อวิทยาศาสตร์เข้ามามีอิทธิพลต่อพุทธศาสนาจนถึงปฏิเสธสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ใครที่เชื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือไสยศาสตร์ถูกหาว่าหลงมกมาย แต่ความมกมายนั่นว่ากันที่จริงแล้วไม่ได้อยู่ที่ว่าเชื่ออะไร พระเจ้ากรุงธนบุรีเชื่อในอำนาจของเทวดาก็จริงอยู่ แต่มิได้เห็นว่าเทวดานั้นมีอำนาจเหนือพระองค์ ตรงกันข้ามทรงเชื่อว่าพระองค์ต่างหากที่มีอำนาจเหนือเทวดา ถึงกับ"สั่ง"ให้เทพารักษ์กำจัดปีศาจร้ายออกไปจากพระนคร การเชื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรืออิทธิปาฏิหาริย์มิได้หมายความว่าต้องเอาชีวิตไปพึ่งพิงกับสิ่งนั้นเสมอไป ในทางพุทธศาสนาถือว่าความดีที่บุคคลบำเพ็ญก็สามารถทำให้ตนมีอำนาจเหนือเทวดา หรือเป็นที่เคารพนับถือของเทวดาได้ (ป.อ.ปยุตโต ๒๕๒๕ ค: ๔๗๐-๔๗๑)

การเชื่อไสยศาสตร์ไม่จำเป็นต้องหมายความว่าต้องหลงมกมายเสมอไป ประเด็นสำคัญอยู่ที่เชื่ออย่างไร ถ้าเชื่อจนเลิกพึ่งพิงปัญญาหรือการกระทำของตนเอง ก็ย่อมเป็นความมกมาย แต่เมื่อเชื่อแล้วเกิดกำลังใจที่จะทำความดี เพียรพยายามที่จะกระทำให้เกิดผลสำเร็จด้วยตนเอง จะเรียกว่าเป็นความมกมายได้อย่างไร ในเรื่องนี้พระธรรมปิฎกได้ชี้ว่า การเชื่อถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้นเป็นที่ยอมรับได้ในพุทธศาสนาหากว่าไม่ขัดต่อหลักการใหญ่ ๆ ๓ ประการคือ ๑) หลักกรรม กล่าวคือ ความเชื่อนั้นไม่เป็นอุปสรรคต่อการส่งเสริมให้เกิดความเพียรพยายามเพื่อให้เกิดผลสำเร็จด้วยการกระทำของตนเอง ๒) หลักสิกขา กล่าวคือ ความเชื่อนั้นสามารถถูกชักนำไปสู่การฝึกฝนพัฒนาตนให้เจริญก้าวหน้า ไม่ติดจมอยู่กับสิ่งปลอบใจภายนอก ๓) ความหมายที่แท้จริงของความศักดิ์สิทธิ์ กล่าวคือ เห็นว่าความศักดิ์สิทธิ์

ที่แท้จริงนั้นอยู่ที่คุณธรรมและปัญญา มิใช่ควบคู่ไปกับกิเลสหรือโลภะโทสะโมหะ (ป.อ.ปยุตโต ๒๕๓๖ ก: ๕-๑๐)

ในทางตรงกันข้าม การเชื่อในเหตุผลและวิทยาศาสตร์นั้น หากเชื่อด้วยความติดยึดหรือเกิดอุปาทานขึ้นมา ก็สามารถเป็นความหลงมกมายได้ง่าย ๆ เพราะเมื่อติดยึดในเหตุผลอย่างฝังแน่นเข้าแล้ว อะไรที่ไม่สอดคล้องกับเหตุผลของตัว (หรือไม่สามารถลำดับเป็นเหตุเป็นผลได้) ก็อาจถูกบดบังปิดไปได้ทันทีโดยไม่ทันใช้ปัญญาพิจารณา ในทำนองเดียวกันคนที่เชื่อวิทยาศาสตร์ก็อาจกลายเป็นคนงมงายได้ หากว่าเอาวิทยาศาสตร์เป็นเกณฑ์ประทับตราความจริงไปเสียทุกเรื่อง จนถึงขั้นว่าไม่ยอมรับว่านุหรีเป็น สิ่งเสพติดจนกว่าจะมีงานวิจัยทางวิทยาศาสตร์มายืนยัน หรือปฏิเสธความจริงที่ว่าฟ้าทะลายโจร สามารถรักษาอาการเจ็บคอได้ตราบดีที่นักวิทยาศาสตร์ยังค้นไม่พบสารออกฤทธิ์ ส่วนอะไรก็ตามที่ วิทยาศาสตร์ไม่รับรองหรือยังพิสูจน์ไม่ได้ ก็โจมตีว่าเป็นของหลอกลวง ไม่มีจริง ทั้งๆที่วิทยาศาสตร์เป็น เพียงวิถีทางหนึ่งเท่านั้นในการบ่งชี้ความจริง มิพักต้องกล่าวว่าทฤษฎีและกรอบของวิทยาศาสตร์นั้น แปรเปลี่ยนเลื่อนไหลตลอดเวลา

อย่าว่าแต่เหตุผลหรือวิทยาศาสตร์เลย แม้สิ่งที่ประเสริฐกว่านั้นคือพระรัตนตรัย หากเชื่อด้วยความ ติดยึด พระรัตนตรัยนั้นแหละกลับจะกลายเป็นอุปสรรคในการเข้าถึงพุทธศาสนา ความซื่อแท้นั้นท่านพุทธ ทาสภิกขุได้กล่าวเตือนไว้นานแล้วว่า พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์สามารถเป็น "ภูเขแห่งการเข้าถึง พุทธธรรม" ได้ (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๑๗ ก: ๑๙๕-๒๐๗) ดังนั้นจึงเป็นธรรมดาที่พระผู้ใหญ่บางรูปไม่เชื่อ ว่าพระอาจารย์มั่นบรรลุนิพพานขั้นสูงหรือเป็นอาจารย์สอนใครได้โดยให้เหตุผลว่าเพราะอาจารย์มั่นไม่เคย เรียนบาลีและไม่มีตำราในป่าให้อ่านได้ ส่วนอาจารย์กรรมฐานชื่อดังบางท่าน หลังจากพาชาวบ้านรื้อ ทำลายศาลปู่ตาแล้ว ก็พาชาวบ้านไปติดยึดกับของใหม่แทนคือพระเครื่องซึ่งท่านปลุกเสกเอง กลายเป็น ว่าเปลี่ยนวัตถุแห่งการติดยึดเท่านั้น นอกจากนั้นท่านพุทธทาสภิกขุยังเตือนอีกด้วยว่า "บุญก็จะกลายเป็นบาปเมื่อมีความยึดมั่นถือมั่น" และ "แม้แต่นิพพานก็จะเป็นนิพพานถ้ามีการยึดมั่น" (พุทธทาส ภิกขุ ๒๕๓๙: ๒๔) ยิ่งไปกว่านั้น พุทธศาสนาหรือศาสนาใด ๆ ก็ตามอาจเป็นเหตุให้เกิดอาชญากรรม และสงครามได้ หากผู้คนนับถืออย่างงมงายคับแคบ จนเห็นศาสนาอื่นเป็นศัตรู หรือเห็นเพื่อนร่วมศา สนิกเป็นปรปักษ์เพราะไม่ปฏิบัติหรือนับถือศาสนาแบบเดียวกับตน

กล่าวอย่างสรุปรวบยอดก็คือ ในทัศนะพุทธศาสนานั้นสิ่งสำคัญไม่ได้อยู่ที่ตรงที่เชื่ออะไร แท้จริงแล้ว เชื่ออย่างไรต่างหากที่สำคัญกว่า ถ้าเชื่อว่ามีผีสิงเทวดาแต่ไม่งมงายกับผีสิงเทวดา ย่อมดีกว่าเชื่อ วิทยาศาสตร์แต่กลับงมงายไหลหลงจนปฏิเสธบุญบาป ถ้าเช่นนั้นเชื่ออย่างไรถึงจะสอดคล้องกับพุทธ ศาสนา นอกจากหลัก ๓ ประการของพระธรรมปิฎก ตลอดจนการเชื่อโดยไม่ยึดมั่นหรือเชื่ออย่างงมงาย โดยไม่ใช้ปัญญาพิจารณาดังที่ท่านพุทธทาสภิกขุเน้นแล้ว เกณฑ์สำคัญอีกหมวดหนึ่งก็คือหลักตัดสิน ธรรมวินัย ๘ ประการ นั่นคือไม่ว่าจะเชื่ออะไรก็ตาม ประเด็นสำคัญอยู่ที่ว่า เชื่อแล้วนำไปสู่การคลาย กำหนด ส่งเสริมความเพียร เลี้ยงง่าย มกน้อย สันโดษ สงัด ไม่ก่อทุกข์ ลดกิเลส หรือไม่ เป็นต้น ถึงไม่

เชื่อผีสังเวยดา หากเชื่ออย่างอื่นที่ดูส่งส่งมีเหตุมีผลกว่า แต่ถ้าก่อให้เกิดสิ่งที่ดีตรงข้ามกับหลัก ๘ ประการนี้ก็ไม่ถือว่าเข้ากับหลักพุทธ ไม่ว่าความเชื่อเช่นนั้นจะอ้างตัวเป็นวิทยาศาสตร์เพียงใด ก็ไม่อาจเรียกว่าเป็น "พุทธแท้" ได้เลย

ดังนั้นพุทธศาสนาจึงควรมีท่าทีที่เปิดกว้างต่อไสยศาสตร์มากขึ้น แต่มิใช่เป็นการเปิดกว้างอย่างไร้ขอบเขต พุทธศาสนาพึงยอมรับไสยศาสตร์อย่างจำแนก แต่เกณฑ์ในการยอมรับนั้นไม่พึงให้วิทยาศาสตร์มากำหนด กล่าวคือ จะยอมรับไสยศาสตร์อย่างใดแค่ไหน ไม่ได้ขึ้นอยู่กับว่า ไสยศาสตร์นั้น ๆ มีความไม่เป็นวิทยาศาสตร์มากน้อยเพียงใด หากแต่เอาจุดมุ่งหมายในทางธรรมเป็นตัวตั้ง กล่าวคือรับเอาไสยศาสตร์เข้ามาเพื่อใช้ไสยศาสตร์นั้นเป็นสื่อนำไปสู่ความรู้ดีชอบชั่วดี ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ช่วยเหลือพึ่งตนเอง และพัฒนาตนให้เจริญก้าวหน้าในทางธรรม จนเป็นอิสระจากไสยศาสตร์ และแก้ปัญหาชีวิตของตนได้ด้วยปัญญาและคุณธรรม

สภาพการณ์ในปัจจุบันยืนยันว่า พุทธศาสนาไม่อาจแยกขาดจากไสยศาสตร์ได้เลย แม้จะพยายามต่อต้านเพียงใดก็ไร้ผล ถึงอย่างไรพุทธศาสนากับไสยศาสตร์ก็มาบรรจบพบกันวันยังค่ำ แต่แทนที่จะให้ไสยศาสตร์เข้ามาเป็นฝ่ายครอบงำหรือให้พุทธศาสนาเป็นร่างทรงอย่างที่เป็นอยู่เวลานี้ จะต้องทำให้ไสยศาสตร์อยู่ในกำกับของพุทธศาสนาให้ได้ ดังนั้นในหมู่ผู้ต้องการส่งเสริม"พุทธแท้"หรือ"พุทธธรรมดั้งเดิม" การปรับท่าทีต่อไสยศาสตร์ ให้มีความแยบคายและรู้จักจำแนกแยะกว่าที่เป็นอยู่ จึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง อย่าให้วิทยาศาสตร์หรือเหตุผลนิยมเข้ามาเป็นกรอบกำหนด จนเห็นจารีตและแบบแผนอื่นเป็นความมงมงายที่ต้องขจัดออกไปให้หมด ขณะเดียวกันก็ไม่ควรให้วิทยาศาสตร์มาเป็นไม้บรรทัดวัดคุณค่าพุทธศาสนา กระทั่งเกิดความรู้สึกด้อยที่คำสอนพุทธศาสนาบางส่วนไม่สอดคล้องกับวิทยาศาสตร์ หรือพิสูจน์ไม่ได้ด้วยวิทยาศาสตร์ จนต้องหาทางปรับเปลี่ยนพุทธศาสนาหรืออธิบายให้เป็นวิทยาศาสตร์ ดังที่ปัญญาชนชาวพุทธในอดีตพยายามทำมาโดยตลอด

กล่าวโดยย่อ พุทธศาสนาไม่ควรจะให้วิทยาศาสตร์เข้ามาครอบงำกำกับด้วยเหตุผลต่อไปนี้

- วิทยาศาสตร์เป็นเพียงวิธีการหนึ่งเท่านั้นในการเข้าถึงความจริง ไม่ใช่วิธีการเดียว
- วิทยาศาสตร์มีข้อจำกัดในการเข้าถึงความจริง โดยเฉพาะในเรื่องจิตใจ หรือถึงกับปฏิเสธการดำรงอยู่ของจิตด้วยซ้ำ เห็นว่าเป็นเพียงปรากฏการณ์ทางชีวเคมีเท่านั้น
- ความรู้และวิธีการทางวิทยาศาสตร์มีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ทั้งการเปลี่ยนแปลงในเชิงข้อเท็จจริง ทฤษฎี และในเชิงกระบวนทัศน์หรือความคิดแม่บท
- วิทยาศาสตร์โดยเฉพาะกระแสหลักที่มีพื้นฐานจากแนวคิดของเดส์คาร์ทส์และนิวตัน มีกระบวนทัศน์อันได้แก่ โลกทัศน์และระบบคุณค่าต่างจากพุทธ เช่น
 - โลกทัศน์แบบกลไกหรือวัตถุนิยม ที่สนใจเฉพาะปริมาณหรือคุณสมบัติที่ชั่งตวงวัดได้ และใช้วิธีการมองแบบแยกส่วนลดทอน(reductionism) ขณะที่พุทธศาสนายอมรับคุณสมบัติหรือคุณค่าในเชิงนามธรรมที่ไม่อาจกำหนดปริมาณได้

- วิทยาศาสตร์มีจุดมุ่งหมายในเชิงอำนาจ ต้องการครอบงำและพิชิตธรรมชาติ
- วิทยาศาสตร์ไม่ได้มีเป้าหมายเพื่อการพ้นทุกข์หรือการพัฒนามนุษย์ให้เข้าถึงชีวิตที่ดีงามสูงสุด
- วิทยาศาสตร์ไม่ใช่จารีตที่เหนือกว่า จริงกว่า ถูกต้องกว่าจารีตอื่นโดยเฉพาะการเป็นเครื่องมือนำไปสู่คุณธรรมและการพัฒนาตน

วิธีการที่จะทำให้พุทธศาสนาไปพ้นจากการครอบงำของวิทยาศาสตร์และเหตุผลนิยม มีอาทิ

- ยอมรับการเข้าถึงความรู้และความจริงด้วยวิธีการอื่น ๆ ไม่ใช่เฉพาะวิธีการที่สอดคล้องกับวิทยาศาสตร์เท่านั้น เช่นจารีตพื้นบ้านที่ยอมรับอิทธิปาฏิหาริย์ หรือใช้mythเป็นสื่อในการอธิบายสภาวะทางจิตหรือเหนือสามัญอันมีอาจรับรู้ด้วยด้วยอายตนะทั้งห้า
- ไม่ปฏิเสธไสยศาสตร์ แต่ต้องรู้จักเอามาใช้และสามารถกำกับให้เกิดประโยชน์เพื่อเป็นฐานสู่จุดหมายในทางธรรม
- ไม่ปฏิเสธเรื่องโลกหน้า แม้วิทยาศาสตร์จะพิสูจน์ไม่ได้ ก็ไม่ได้แสดงว่าไม่มีอยู่จริง ประเด็นสำคัญคือ การมีทำที่ถูกต้องเพื่อเอื้อให้เกิดกุศล
- ไม่จำเป็นต้องปรับเปลี่ยนพุทธศาสนาให้เป็นวิทยาศาสตร์ หรือสอดคล้องกับวิทยาศาสตร์ ไม่รู้สึกด้อยถ้าพุทธศาสนาพูดถึงสิ่งที่วิทยาศาสตร์ไม่รับรองหรือพิสูจน์ไม่ได้ หากว่าการพูดเช่นนั้นจะช่วยให้ผู้คนพัฒนาตนไปสู่ชีวิตที่ทุกข์น้อยลง
- นำโลกุตตรธรรมกลับมาเป็นหัวใจของพุทธศาสนา

อย่างไรก็ตาม การทำให้พุทธศาสนาพ้นจากการครอบงำของวิทยาศาสตร์มิได้หมายความว่าพุทธศาสนาจะต้องปฏิเสธวิทยาศาสตร์ ในทางตรงกันข้ามควรที่พุทธศาสนาจะนำวิทยาศาสตร์มาใช้ในการส่งเสริมให้ผู้คนเข้าถึงสาระของพุทธศาสนา เช่นใช้เป็นเครื่องมือในการอธิบายให้เข้าใจและเห็นคุณค่าของหลักธรรมต่าง ๆ ชัดเจนขึ้น (อาทิ การใช้ฟิสิกส์สมัยใหม่อธิบายเรื่องอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา หรือนำความรู้ทางนิเวศวิทยา มาอธิบายอิทัปปัจจยตา หรือใช้เทคโนโลยีทางประสาทวิทยามาแจกแจงประโยชน์ของสมาธิภาวนา) รวมไปถึงการนำวิทยาศาสตร์มาเสริมเข้ากับกระบวนการฝึกฝนพัฒนาตนแบบพุทธ เช่น ใช้จิตวิทยาสมัยใหม่มาเสริมกับสมาธิภาวนาและการเฝียวายบำบัดในทางจิตใจ เป็นต้น การกระทำดังกล่าวมองในแง่หนึ่งก็คือการทำให้วิทยาศาสตร์มาเป็นส่วนหนึ่งของพุทธศาสนา กระบวนการดังกล่าวอาจเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ โดยเฉพาะเมื่อคำนึงถึงลักษณะเด่นของพุทธศาสนาในการประสานกลมกลืนกับความเชื่อต่าง ๆ ในท้องถิ่นตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน สิ่งที่ควรตระหนักก็คือการประสานกลมกลืนโดยไม่เสียหลักการ ตรงนี้เป็นประเด็นสำคัญเนื่องจากเป็นจุดอ่อนที่ชัดเจนของพุทธศาสนา ในอดีตจุดอ่อนของพุทธศาสนาเห็นได้จากการประสานกลมกลืนกับฮินดู (แม้ว่าวัตถุประสงค์เริ่มแรกจะมุ่งแข่งกับฮินดู) จนเสียหลักการใหญ่ เช่น การ "สร้าง" พระโพธิสัตว์ให้มีฤทธิ์อย่างเทพเจ้า

ฮินดู คือสามารถดลบันดาลตามที่อ้อนวอนร้องขอได้ หรือการพัฒนาลัทธิตันตระเลียนแบบฮินดูจนกลายเป็นการหมกมุ่นในเวทมนต์คาถา ซึ่งในที่สุดทำให้คลาดเคลื่อนจากหลักการสำคัญของพุทธศาสนา ได้แก่ การพึ่งตน การเชื่อกรรมหรือการกระทำของตน ผลสุดท้ายพุทธศาสนาก็ถูกฮินดูกลืนหายไปจากประเทศอินเดีย (ป.อ.ปยุตโต ๒๕๓๙ ก: ๓๕๒-๓๕๗, ๓๖๕-๓๖๘) การที่พุทธศาสนาที่ผ่านมายอมให้วิทยาศาสตร์ครอบงำจึงเป็นการซ้ำรอยเดียวกับที่เคยถูกไสยศาสตร์กลืนในบางยุคนั่นเอง การกลมกลืนโดยไม่เสียหลักการจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อชาวพุทธตระหนักชัดในข้อจำกัดของวิทยาศาสตร์และแจ่มชัดในหลักการของพุทธศาสนา (ดู ป.อ.ปยุตโต ๒๕๓๕: ๑๑๖-๑๕๕)

พื้นพุมิตินทางสังคมของพุทธศาสนา

ดังได้กล่าวในบทที่ ๕ แล้วว่า พุทธศาสนากำลังกลายเป็นศาสนาของปัจเจกบุคคล โดยแต่ละคนนับถือตามความพอใจของตน รวมทั้งเลือกรับหรือปรับเสริมเติมต่ออย่างอิสระ โดยไม่มีอุปสรรคจากรัฐหรือข้อจำกัดจากครอบครัวชุมชนดังแต่ก่อน ท่าทีต่อศาสนาแบบนี้มีแต่ทำให้ศาสนาเป็นเพียงสิ่งตอบสนองความต้องการส่วนบุคคลหรือปรนเปรอตัวตน ขณะที่ความสำนึกต่อส่วนรวมขาดหายไป อีกทั้งมิติในทางจิตวิญญาณก็ถูกละเลยด้วย

แนวโน้มดังกล่าวทำให้เชื่อแน่ว่าพุทธศาสนาจะถูกลดทอนให้เหลือแต่หลักธรรมระดับบุคคลหนักขึ้นไปกว่าเดิม ที่ว่า "หนักขึ้นไปกว่าเดิม" ก็เพราะอาการดังกล่าวเกิดขึ้นมาโดยตลอด ไม่ใช่เฉพาะเวลานี้เท่านั้น หากเป็นมาตั้งแต่อดีตแล้ว แต่มีปัจจัยสำคัญอย่างน้อย ๒ ประการที่ทำให้พุทธศาสนาในอดีตมีความสำคัญในการสร้างสำนึกต่อส่วนรวม ประการแรก ได้แก่การเป็นศาสนาของชุมชน ชุมชนเป็นเจ้าของวัด เป็นผู้อุปถัมภ์พระ ดูแลรับผิดชอบกิจการทางศาสนา ร่วมกับพระ ประเพณีทางศาสนาช่วยยึดโยงชุมชนให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ประการที่ ๒ แม้ว่าพุทธศาสนาจะเน้นหลักธรรมระดับบุคคลมาก แต่ข้อปฏิบัติส่วนรวมก็ไม่ได้หายไปจากชุมชนหากแต่ "ผี" เข้ามาทำหน้าที่นี้ การที่พุทธไม่ทำตัวเป็นปฏิปักษ์กับผี หากอยู่ร่วมกับผีได้ในชุมชนเดียวกัน ทำให้ชาวบ้านมีทั้งหลักธรรมส่วนบุคคลและข้อพึงปฏิบัติต่อชุมชนส่วนรวม

อันที่จริงพุทธศาสนาโดยเฉพาะเถรวาท ว่ากันโดยหลักธรรมวินัยแล้วไม่ได้ถือว่ากรรมเป็นเรื่องส่วนบุคคลล้วน ๆ พุทธศาสนาเห็นว่าการที่ธรรมจะเจริญงอกงามขึ้นได้ จำเป็นต้องอาศัยสภาพแวดล้อมที่ดี แม้กระทั่งภิกษุที่ประสงค์จะบำเพ็ญสมาธิภาวนา พระพุทธองค์ก็ทรงแนะนำให้ไปปฏิบัติในที่ที่มีความรุ่มรวยหรือข้าวยากมากแพง การจัดระเบียบสังคมให้ดีงามและเกื้อกูลแก่ธรรมจึงมีความสำคัญด้วยเหตุนี้จึงมีหลักธรรมหลายหมวดที่เกี่ยวกับการจัดสรรความเป็นอยู่และสภาพแวดล้อมเพื่อให้งดงามชีวิตที่ดีร่วมกัน หรือเพื่อให้คุณธรรมภายในเจริญงอกงามเช่น ทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตร อปริหานิย

ธรรม สัปายะ” เป็นต้น พระราชกรณียกิจของพระเจ้าอโศกสะท้อนของแนวคิดแบบพุทธดังกล่าวอย่างชัดเจน กล่าวคือพระองค์ได้ปรับปรุงสภาพแวดล้อมทั่วพระราชอาณาจักร เช่น ปลุกสวน ขุดบ่อน้ำ สร้างที่พักคนเดินทาง ทั้งนี้โดยมีจุดหมายสูงสุดคือเพื่อ “ให้ประชาชนทั้งหลายประพฤติปฏิบัติธรรม”

นอกจากนั้นพุทธศาสนายังมีส่วนที่เรียกว่า วินัย เพื่อทำหน้าที่จัดระเบียบชุมชนโดยตรง โดยมีชุมชนสงฆ์เป็นตัวอย่างรูปธรรม ในเรื่องนี้ท่านพุทธทาสภิกขุได้เขียนไว้นานแล้วว่า “วัฒนธรรมแห่งพุทธศาสนา มิใช่มีแต่ที่เป็นไปเพื่อปัจเจกภาพ (individual) อย่างเดียว มีทั้งที่เป็นไปสำหรับสมาคม (social) ด้วย” (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๒๑: ๗๓) แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า ธรรมที่สืบต่อกันมาจะเน้นเฉพาะธรรมระดับบุคคลหรือเน้นเฉพาะส่วนที่เป็นข้อปฏิบัติระหว่างบุคคลต่อบุคคลเท่านั้น แต่ธรรมที่เกี่ยวข้องกับส่วนรวมกลับตกหล่นหายไป ซึ่งรวมไปถึงธรรมที่ว่าด้วยหน้าที่ที่บุคคลพึงมีต่อสังคมส่วนรวมด้วย (เช่น ไวยาวัจฌย หรือการทำบุญด้วยการรับใช้ กิจกรณียะสุ ทักขตา หรือการชวนชวนใจในกิจการของหมู่คณะ)

ศีล ๕ เป็นตัวอย่างที่ชัดเจน อันที่จริงศีล ๕ นั้นมองในแง่พฤติกรรมก็ชัดอยู่แล้วว่าเป็นหลักปฏิบัติระหว่างบุคคลต่อบุคคล แต่ในแง่ผลกระทบนั้น การละเมิดศีล ๕ มีผลเสียต่อส่วนรวมด้วย เช่น ทำให้ชุมชนวุ่นวายไร้ความสงบ แต่การอธิบายโทษของการละเมิดศีล ๕ ที่ผ่านมามักจะเน้นแต่ผลเสียที่เกิดกับผู้กระทำและผู้ถูกกระทำ(หรือผู้เกี่ยวข้องโดยตรง) เช่น กรณีศีลข้อ ๓ เท่านั้น

อุเบกขาก็เช่นกัน ธรรมข้อนี้มีเพื่อถ่วงดุลย์เมตตาและกรุณาใน ๒ แง่คือ ๑)ไม่ให้กรณามากเกินไปจนทุกขใจ(ในกรณีที่จะช่วยอะไรไม่ได้แล้ว) ๒)ไม่ให้กรุณาเลยเถิดจนเสียหลักธรรมหรือละเมิดกฎเกณฑ์ของสังคม (ในกรณีที่ยังมีช่องทางที่จะช่วยได้อยู่) แต่การสอนอุเบกขาในปัจจุบันจะเน้นเฉพาะแง่แรกคือ ให้ปล่อยวางหากว่าช่วยอย่างถึงที่สุดแล้วแต่ไม่เป็นผล ขณะที่อุเบกขาในแง่หลัง ซึ่งเป็นหน้าที่ที่บุคคลพึงมีต่อหลักธรรมและหลักการของสังคม กลับไม่ค่อยสอนกัน แต่ไปเน้นเมตตาและกรุณา ซึ่งเป็นเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล จนทำให้เกิดการช่วยเหลืออย่างเลยเถิดถึงขั้นก่อปัญหาแก่สังคมอย่างมาก อาทิการฉ้อราษฎร์บังหลวงเพื่อพวกพ้องของตัวเอง

อย่างไรก็ตามในชุมชนแต่ก่อน การที่พุทธศาสนาเน้นธรรมระดับบุคคลนั้น ไม่มีผลเสียหายนานักสาเหตุสำคัญก็เพราะความเชื่อเรื่องผีมาเต็มส่วนที่ขาดหายไป โดยเน้นข้อปฏิบัติที่บุคคลมีต่อส่วนรวมในอดีตพุทธศาสนากับผีมีการแบ่งหน้าที่กันกลาย ๆ ขณะที่พุทธไม่อนุญาตให้ลักขโมยหรือเป็นขู้ เพราะผิดศีล ผีก็ไม่ยอมให้แอบตัดไม้ในป่า ทำลายแม่น้ำลำธาร หรือได้เสียกันก่อนแต่งงาน เพราะผิดกฎปฐาหรือกฎบรรพชน (อีกนัยหนึ่งคือละเมิดกฎเกณฑ์ของชุมชน) การผิดศีลนั้นถือเป็นบาป ผู้กระทำต้องรับ

“ สัปายะหมายถึง”สภาพที่เอื้อเกื้อหนุนเหมาะ ช่วยให้เป็นผู้ทำ ทำกิจกรรม หรือดำเนินกิจการต่าง ๆ อย่างได้ผลดี หรือเอื้อต่อการที่จะปฏิบัติให้สำเร็จผล ..เช่นจะไปฝึกสมาธิ ท่านก็ให้มีสัปายะ จึงจะได้ผลดี” ได้แก่ สัปายะหรือสบายในด้าน สภาพแวดล้อม อาหาร ที่อยู่อาศัย บุคคลแวดล้อม อิริยาบถ แหล่งปัจจัย ๔ และโอกาสได้ฟังถ้อยคำที่ให้เกื้อหนุนปัญญาและความดีงาม (ป.อ.ปยุตโต ๒๕๔๓ ก: ๓๔-๓๕)

วิบาก เช่นตกนรก หรือเกิดชาติหน้าอายุสั้น ยากจน ส่วนการผิดผีนั้น ผลร้ายนอกจากจะเกิดแก่ผู้กระทำ ทันตาเห็นเช่นล้มป่วยแล้ว ชุมชนยังอาจเดือดร้อนด้วยเพราะฝนฟ้าไม่ตกต้องตามฤดูกาล เป็นต้น

พื้สังเกตว่า ในทัศนะของคนแต่ก่อน นอกจากพุทธกับผีจะแบ่งกันในเรื่องของประเภทการกระทำ ผิดแล้ว ยังต่างกันในเรื่องของผล ตลอดจนกาลและเทศะที่จะบังเกิดผลด้วย พุทธนั้นเน้นผลที่เป็น นามธรรมหรือผลต่อจิตใจ เช่น บาปบุญ อันมีความสืบเนื่องไปถึงชาติหน้า^๔ ส่วนผีนั้นให้ผลในชาตินี้ และอย่างทันตาเห็น ผลที่ว่ามิได้จำกัดเฉพาะผลเสียหรือโทษทัณฑ์เท่านั้น หากคลุมถึงผลดีด้วย ด้วย เหตุนี้ถ้าปรารภผลในชาตินี้ที่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวัน เช่นมั่งมีศรีสุข หรือทำนาได้ผล ฝนฟ้าตก ต้องตามฤดูกาล (ประโยชน์ปัจจุบันหรือทิฐฐมมิกัตถะ) ชาวบ้านก็นิยมพึงผีเช่นทำพิธีเซ่นไหว้ศาล บรรพบุรุษหรือศาลปู่ตา หรือพิธีบุญบังไฟ แต่ถ้าหวังไปเกิดในสวรรค์ หรืออยากสุขสบายในชาติต่อไป (ประโยชน์เบื้องหน้า หรือสัมปรายิกัตถะ) ก็ทำทานรักษาศีล หรือถ้าอยากทำให้สงบ ลดละกิเลสด้วย ปรารภนานิพพาน (ประโยชน์สูงสุดหรือปรมาตถะ) ก็บำเพ็ญภาวนาตามหลักพุทธศาสนา

ความที่พุทธกับผีทำหน้าที่คนละด้าน จึงอยู่ด้วยกันได้ และเป็นการเสริมซึ่งกันและกันไปในตัว พุทธเองก็หยิบยืมบางส่วนของผีหรือไสย เพื่อมาเสริมพุทธในด้านที่เป็นประโยชน์ปัจจุบันหรือประโยชน์ ในโลกนี้ ด้วยเหตุนี้วัดสมัยก่อนจึงสามารถตอบสนองชาวบ้านได้ทั้งเรื่องจิตใจหรือเรื่องโลกอื่น(โลกหน้า และพื้นโลกนี้ไปคือ ปรมาตถะ)และเรื่องชีวิตความเป็นอยู่หรือเรื่องโลกนี้ ใครที่เจ็บป่วย เคราะห์ร้าย อยากทำมาค้าขึ้นก็มาหาพระ เช่นเดียวกับคนที่ทุกข์โศกเพราะลูกตายหรือต้องการแสวงหาความสงบใน จิตใจ

ไม่เฉพาะเมืองไทยเท่านั้น ในประเทศอื่นที่นับถือพุทธศาสนาก็เช่นกัน เช่นในศรีลังกา ผู้คนเข้าหา พระหรือพุทธศาสนาเพื่อผลในทางจิตใจหรือเพื่อหวังธรรมชั้นสูง แต่ก็ยังนับถือเทพในศาสนาพราหมณ์ เพื่อประโยชน์ในทางโลก(Ling 1979: 310) ในญี่ปุ่น พิธีกรรมศาสนาพุทธจะเกี่ยวเนื่องกับครอบครัว และบรรพบุรุษ(Reader: 145-151) ที่เด่นชัดก็คืองานศพ จนพุทธศาสนาในประเทศนั้นได้ชื่อว่า"ศาสนา ของคนตาย" หรือ "ศาสนาแห่งพิธีศพ" ส่วนพิธีกรรมในลัทธิชินโตนั้นเป็นพิธีกรรมของชุมชนที่เกี่ยวข้อง กับผีหรือเทพต่าง ๆ ทั้งนี้เพื่อให้ชุมชนมีความผาสุก พุดง่าย ๆ ว่าศาสนาพุทธนั้นเกี่ยวกับโลกหน้า ส่วน ชินโตเกี่ยวกับโลกนี้ (Agency for Cultural Affairs: 42-44)

อาจเป็นไปได้ว่าการที่พุทธศาสนาในอดีตจำกัดตัวให้แคบลงจนเหลือเฉพาะข้อธรรมระดับบุคคล และกลายเป็นเรื่องของโลกหน้าเท่านั้น เป็นเพราะว่าได้แพร่เข้ามาภายหลังจากที่ความเชื่อเรื่องผีได้ตั้ง มั่นในชุมชนแล้ว ความที่พุทธในอดีตไม่ปฏิเสธจารีตอื่น ดังนั้นหากจะอยู่ร่วมกับผี ก็ต้องมีการแบ่งหน้าที่

^๔ อันที่จริง ในพระไตรปิฎกมีหลายตอนที่พูดถึงผลจากการผิดศีลที่ผู้กระทำได้รับในปัจจุบันชาติ แต่ก็มักถูกมองข้ามไป จนเพ่งมาเน้นกันในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังได้กล่าวในบทที่ ๑

หรือแบ่งขอบเขตกัน ผลคือพุทธเน้นเรื่องบุคคล ส่วนผีเน้นเรื่องชุมชน เพราะฉะนั้นประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความสงบสุขของชุมชน จะต้องผีมาเกี่ยวข้องเสมอ อย่างไรก็ตามไม่ว่าจะในวัดหรือนอกวัด กล่าวได้ว่าพุทธมีอิทธิพลเหนือผี ดังนั้นพิธีกรรมที่เกี่ยวกับผีจึงถูกควบคุมให้อยู่ในขอบเขต เช่นไม่มีการบูชาผีเป็นต้น

ดังได้กล่าวแล้วว่า ผีกับพุทธเริ่มมีความขัดแย้งกัน เมื่อพุทธ(แบบทางการ)ถูกวิทยาศาสตร์และเหตุผลนิยมเข้ามาครอบงำกำกับ ผี(และพราหมณ์ซึ่งรวมเรียกว่าไสย)กลายเป็นสิ่งที่พุทธรังเกียจเพราะไม่เป็นวิทยาศาสตร์ แต่อีกปัจจัยหนึ่งน่าจะเกี่ยวข้องด้วยมาก นั่นก็คือการที่พุทธสมัยใหม่เริ่มมานั้น ประโยชน์ปัจจุบันหรือเน้นผลที่ประจักษ์ได้ในโลกนี้มากขึ้น โดยทิ้งเรื่องโลกุตตรธรรมตลอดจนประโยชน์ในภพหน้าไปแทบจะสิ้นเชิง การที่พุทธมานั้นเรื่องโลกนี้มากขึ้น ซึ่งเป็นเรื่องของผีแต่ดั้งเดิมอยู่แล้ว ก็ทำให้ผีกลายเป็น"คู่แข่ง"ของพุทธขึ้นมา ความขัดแย้งเกิดขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ในเมื่อพุทธสอนว่าถ้าอยากมีศรีสุขก็ให้ขยันขันแข็ง แต่วิธีการของผีนั้นเรียกร้องเพียงแค่การเซ่นไหว้เท่านั้น ด้วยเหตุนี้เองผีจึงกลายเป็นศัตรูของพุทธไป

ปัญหาเกิดขึ้นเมื่อผีถูกลดบทบาทลงไป (ซึ่งการศึกษาสมัยใหม่ก็มีส่วนอยู่ด้วยไม่น้อย) กลไกที่ทำหน้าที่ผดุงธรรมระดับสังคม หรือกำกับการประเพณีที่ส่งผลต่อส่วนรวมก็พลอยหดหายอ่อนแรงไปด้วย ขณะที่พุทธศาสนาก็ยังเน้นเรื่องศีลธรรมหรือการประพฤติด้านบุคคลอยู่ สิ่งที่ตามมาก็คือ แม้ว่าการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตจะยังเป็นเรื่องที่ยอมรับไม่ได้อยู่ แต่การลักลอบตัดไม้ในป่าหรือทำให้แหล่งน้ำของส่วนรวมสกปรก ในปัจจุบันกลับทำกันได้อย่างสะดวกใจ (ถ้า"จับเส้น"เจ้าหน้าที่รัฐได้ถูก) โดยที่พุทธศาสนา(ตามที่สอนกันมา)ไม่ได้มีหลักกรรมใด ๆ ที่จะเหนี่ยวรั้งการกระทำดังกล่าว หรืออธิบายได้ว่าพฤติกรรมเช่นนั้นเป็นบาปอย่างไร(เว้นแต่ชาวพุทธหรือพระบางที่บางแห่งเอาประเพณีพุทธผนวกกับธรรมเนียมท้องถิ่นมาประยุกต์ใช้ เช่นการบวชต้นไม้ การสืบชะตาแม่น้ำ) เมื่อหลักกรรมคำสอนตามที่นับถือและตีความกันมาแทบไม่มีพลัง(หรือ"น้ำยา")ใด ๆ ที่จะจัดการกับพฤติกรรมเอาเปรียบเบียดเบียนส่วนรวมอย่างนี้เลย ผลก็คือพุทธศาสนามีความหมายกับสังคมน้อยลงไปทุกที พรหมแดนของพุทธศาสนาจึงนับวันจะถูกตีกรอบจำกัดให้แคบลง ๆ จนมีแนวโน้มว่าจะเหลือเพียงชอกมุ่มเล็ก ๆ ภายในจิตใจของคนที่ยังนับถือพุทธศาสนาเท่านั้น

การที่พุทธศาสนาให้ความสำคัญกับโลกนี้ (โดยไม่ได้ทิ้งโลกหน้าและการอยู่เหนือโลก)ยังเป็นเรื่องที่จำเป็นอยู่ เพราะผู้คนไม่ว่ายุคใดสมัยใดก็ตาม ไม่ได้นับถือศาสนาเพียงเพื่อประโยชน์ในโลกหน้าเท่านั้น หากยังหวังความสำเร็จในโลกนี้ด้วย แม้แต่ในสหรัฐอเมริกา ทั้ง ๆ ที่วิทยาศาสตร์จะเจริญก้าวหน้าไปมาก อีกทั้งเทคโนโลยีก็สามารถบันดาลความสุขในโลกนี้ได้โดยไม่เคยมีมาก่อน แต่คนส่วนใหญ่ก็ยังสวดขอพรจากพระเจ้าเพื่อจะได้ร่ำรวย หายป่วย รอดตาย ทั้งนี้เพราะแม้ผู้คนจะรู้ว่าหนทางสู่ความสำเร็จทางโลกด้วยวิธีการแบบโลก ๆ นั้นมีอยู่มากมายและไม่เหลือวิสัยของปุถุชน แต่เมื่อหนทางนั้นอยู่ไกลเกินกว่าตนจะเข้าถึงได้หรือเต็มไปด้วยความไม่แน่นอน ก็มีอยู่สิ่งเดียวที่จะพึ่งได้คือสิ่งศักดิ์

สิทธิ์ ไม่ว่าจะเป็พระเจ้า ผี เทวดา หรือบุญกุศลก็แล้วแต่ เพราะฉะนั้นการที่พระแต่ก่อนเอาไสยมาใช้ก็ไม่ใช่เพราะท่านโง่หรือมกมาย

แต่เมื่อพุทธหันมาให้ความสำคัญกับประโยชน์ที่ประจักษ์ได้ในโลกนี้แล้ว ก็ไม่ควรที่จะเน้นเฉพาะประโยชน์ระดับบุคคลเท่านั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องขยายขอบข่ายแห่งประโยชน์ดังกล่าวออกไปให้พ้นระดับบุคคลให้คลุมถึงส่วนรวมที่เรียกว่า"สังคม"ด้วย จริงอยู่หลักธรรมในพุทธศาสนาแต่ไหนแต่ไรมาก็ได้เน้น*ปรัตถะ* หรือประโยชน์ท่านนอกเหนือจาก *อัตตัตถะ* หรือประโยชน์ตนอยู่แล้ว แต่ประโยชน์ท่านที่เข้าใจกันนั้นมักมีนัยถึงบุคคลอื่น ๆ ที่ไม่ใช่ตนเอง ประโยชน์ท่านจึงยังมีความหมายในเชิงประโยชน์รายบุคคลหรือระดับบุคคลอยู่ แต่ในโลกทุกวันนี้ เราไม่ได้มีความสัมพันธ์เป็นรายบุคคล หรือมีความสัมพันธ์กับบุคคลอื่นเท่านั้น หากยังมีความสัมพันธ์กับสังคมด้วย สังคมในที่นี้มีลักษณะเป็นนามธรรมที่แตกต่างไปจากหมู่บ้านหรือเมือง เวลาพูดถึงหมู่บ้านหรือเมือง เรานึกภาพออกว่ารูปร่างหน้าตาเป็นอย่างไร แต่กับสังคมนั้น เราไม่สามารถนึกเห็นเป็นภาพได้ เพราะสังคมนั้นมิใช่แค่สถานที่ หรือกลุ่มบุคคลเท่านั้น หากเป็นระบบแห่งความสัมพันธ์และแบบแผนซึ่งเป็นที่ยอมรับร่วมกัน สังคมนั้นเป็นนามธรรมยิ่งกว่าชาติ ชาตินั้นยังมีขอบเขตให้พอนึกภาพออกว่าประเทศไทยมีรูปร่างเหมือนขวาน แต่สังคมนั้นจะมีอาณาเขตแค่ไหน กว้างใหญ่เพียงใด เป็นเรื่องที่แต่ละคนกำหนดขึ้นมาเองในใจ แต่สิ่งหนึ่งที่เหมือนกับชาติก็คือ สังคมแม้จะกว้างใหญ่เพียงใด แต่เมื่อใดก็ตามที่เกิดสำนึกขึ้นมาว่าเราเป็นส่วนหนึ่งของสังคม เราย่อมรู้สึกผูกพันกับมันประหนึ่งเป็น"ชุมชน"ของเรา ถึงเราจะไม่เคยเห็นหน้าผู้คนมากหลายในสังคมของเรา แต่เราก็รู้ว่าเขามีอยู่ในสังคมเดียวกับเรา และแม้เราจะไม่เคยรู้จักเขาเลย แต่เราก็กู้สึกผูกพันกับเขาในฐานะที่เป็นคนร่วมสังคมเดียวกัน พูดง่าย ๆ คือเป็น "พวกเดียวกัน" ความรู้สึกผูกพันกับผู้คนในสังคมประหนึ่งคนในชุมชนเดียวกันนี้เกิดขึ้นได้ (ทั้ง ๆ ที่ไม่รู้จักกันหรือเห็นหน้าค่าตากันเลย)ก็เพราะมันเป็นชุมชนที่เรากำหนดหมายขึ้นมาเองในใจ จะเรียกว่าชุมชนในจินตนากรรมอีกอย่างหนึ่งเช่นเดียวกับชาติ (ดังได้กล่าวในบทที่ ๔) ก็ได้

แน่นอนว่าสังคมนั้นไม่ได้บังเกิดแก่เราเฉพาะในความคิดเท่านั้น หากยังมีความจริงรองรับด้วย (แต่สังคมนั้นจะกว้างใหญ่แค่ไหนก็ขึ้นอยู่กับกำหนัดของเราเอง) สังคมในความหมายนี้เป็นของใหม่ทีเพ็งมีไม่นานมานี้* กล่าวได้ว่าสมัยก่อนชุมชนอย่างเดียวกับชาวบ้านรู้จักและผูกพันด้วยคือหมู่บ้าน (แม้จะมีเมืองและหมู่บ้านอื่นๆ อีกมากมายแต่ชาวบ้านก็อาจไม่ได้กำหนดหมายว่าเป็นชุมชนของเขา) ในหมู่บ้าน ชาวบ้านแต่ละคนรู้จักกันดี ชุมชนแบบนี้จึงมีความสัมพันธ์ระดับบุคคลสูงมาก พุทธศาสนาในอดีตอยู่ท่ามกลางชุมชนแบบนี้ จึงเป็นธรรมดาทีจะเน้นความสัมพันธ์ระดับบุคคลมากกว่าอย่างอื่น รวมทั้ง

* แม้จนเมื่อไม่นานมานี้ สังคมก็ยังมีหมายแค่การคบหาสมาคมกันระหว่างบุคคล ดังสะท้อนจากวลีที่ว่า "เข้าสังคม" ขณะที่คำว่า"สมาคม"แต่ก่อนน่าจะมียัยหมายถึงสังคมตามที่เข้าใจในปัจจุบัน ดังเห็นได้จากการที่ท่านพุทธทาสภิกขุใช้คำว่า"สมาคม"แทนคำ "social"ในข้อความที่เพ็งอ้างมา

การให้ความสำคัญกับพฤติกรรมส่วนบุคคล จนมองไปว่าปัญหาสังคมเป็นผลจากการกระทำของตัวบุคคลและดังนั้นต้องแก้ที่ตัวบุคคล เช่น เปลี่ยนพฤติกรรมหรือขจัดออกไป^๖ ธรรมที่สอนกันกระทั่งปัจจุบันจึงมักวนเวียนอยู่เพียงระดับนี้ ซึ่งทำให้คำสอนทางพุทธศาสนาเหินห่างจากสังคมสมัยใหม่ที่มีความซับซ้อน ขณะเดียวกันมุมมองเช่นนี้ก็พลอยทำให้ผู้สอนหรือพระสงฆ์เหินห่างจากสังคมด้วยเช่นกัน^๗

แต่ทุกวันนี้มิได้มีแค่หมู่บ้าน หากยังมีสังคมซึ่งยึดโยงผู้คนให้เกี่ยวข้องสัมพันธ์กันไม่ทางใดก็ทางหนึ่งจะโดยรู้ตัวหรือไม่รู้ตัว เจตนาหรือไม่เจตนาก็ตาม สังคมที่วุ่นวายนี้แม้ผู้คนจำนวนไม่น้อยอาจไม่รู้สึกรบกวนหรือรู้สึกว่าเป็น "ชุมชน" ของตน โดยเฉพาะในยุคที่สำนึกแบบปัจเจกนิยมแพร่หลาย จนเกิดการแบ่งขั้วชัดเจนระหว่าง "ฉัน" กับ "สังคม" หรือผู้คนรอบตัว แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่าในสังคมปัจจุบันคนๆ หนึ่งหรือหลายคนอาจได้รับผลกระทบจากการกระทำของอีกคนหนึ่งได้ทั้ง ๆ ที่ไม่รู้จกกันเลย (ต่างจากในหมู่บ้าน ซึ่งทุกคนรู้จักกันหมด) ขณะเดียวกันแต่ละคนก็สามารถก่อความเดือดร้อนแก่คนอื่นได้มากมายโดยไม่รู้ตัวและโดยไม่เห็นหน้า เพราะผลกระทบนั้นบ่อยครั้งไม่ได้เกิดขึ้นโดยตรงหากโดยอ้อม โดยอาจผ่านระบบและสถาบันต่าง ๆ ในสังคม ด้วยเหตุนี้คนในเมืองที่ใช้ไฟฟ้าเปลืองจึงไม่ค่อยตระหนักว่าการกระทำของตนทำให้ชาวบ้านในชนบทเป็นอันมากถูกไล่ที่เพื่อเปิดทางให้แก่เขื่อนผลิตไฟฟ้า

ในสังคมเช่นนี้ ไม่ได้มีแค่ความสัมพันธ์ระดับบุคคลหรือระหว่างบุคคล(personal และ interpersonal) เหนือขึ้นไปจากนั้นก็คือความสัมพันธ์ในเชิงสังคม ซึ่งไม่เจาะจงหรือขึ้นอยู่กับตัวบุคคล(impersonal) เช่นความสัมพันธ์ที่ผ่านองค์กร สถาบัน ระบบ หรือการเชื่อมโยงสัมพันธ์กันด้วยความเชื่อ ค่านิยมและอุดมการณ์เดียวกัน โดยไม่จำเป็นต้องรู้จักมักคุ้นกัน ความปกติสุขในสังคมและความผาสุกส่วนบุคคลในปัจจุบัน จึงมิได้ขึ้นอยู่กับสิ่งที่บุคคลมีธรรมะต่อกันและกันเท่านั้น หากยังขึ้นอยู่กับการปฏิบัติ

^๖ น่าคิดว่าการที่คนไทยส่วนใหญ่มองปัญหาสังคมว่าเป็นผลจากการกระทำของตัวบุคคลหรือปัจจัยส่วนบุคคล (เช่น เห็นแก่ตัว ขี้เกียจ) โดยไม่สนใจสาเหตุเชิงโครงสร้างนั้น เป็นผลมาจากอิทธิพลของพุทธศาสนาเป็นสำคัญ หรือว่าเป็นผลมาจากอิทธิพลของแบบเรียนและแนวคิดเกี่ยวกับชาติในช่วงหลายสิบปีที่ผ่านมา ซึ่งเขาครอบครัวยุคหรือหมู่บ้านเป็นตัวแทนของชาติ ทำให้ชวนเข้าใจไปว่าปัญหาของสังคมไม่ต่างจากปัญหาของครอบครัวหรือหมู่บ้าน คือ เกิดจากพฤติกรรมของคนบางคนที่เห็นแก่ตัว เขาเบียดเบียน (นิธิ ๒๕๓๘: ๕๑, ๖๑-๖๕) และดังนั้นจึงคิดว่า เพียงแค่มีคนดีมีคุณธรรมมาเป็นผู้นำ ก็สามารถแก้ปัญหของประเทศได้

^๗ การที่พระสงฆ์หรือวัดในปัจจุบันเหินห่างจากสังคม จนต่อกันไม่ติด นอกจากจะเป็นเพราะว่าวัดตามไม่ทันความเปลี่ยนแปลงของสังคมแล้ว ลึกลงไปกว่านั้นน่าจะเป็นเพราะว่า "สังคม" เป็นสิ่งที่สร้างขึ้นเมื่อวัดถูกทำให้หมดบทบาททางสังคมแล้ว (คือหลังจากสมัยรัชกาลที่ ๖) ระบบต่าง ๆ ในสังคมถูกสร้างขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่ต่าง ๆ ที่วัดเคยมีบทบาทอยู่ครั้งยังเป็นศูนย์กลางของชุมชน กล่าวอีกนัยหนึ่ง สังคมคือหน่วยทางสังคมอย่างใหม่ซึ่งไม่มีที่ว่างให้แก่วัดตั้งแต่แรก วัดจึงอยู่ชายขอบมาแต่แรกมีสังคม และเป็นเช่นนี้เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน

ต่อสังคมอย่างถูกต้อง เช่น คำนี้ถึงประโยชน์สุขของสังคม เคารพกฎเกณฑ์ของสังคม รักษาสมบัติของสาธารณะ ด้วยเหตุนี้ธรรมในพุทธศาสนาจึงไม่ควรตีความหรือจำกัดเฉพาะความประพฤติเฉพาะบุคคลหรือระหว่างบุคคลเท่านั้น หากจะต้องครอบคลุมถึงข้อปฏิบัติต่อสังคมส่วนรวม(ซึ่งเป็นนามธรรมและไม่เจาะจงบุคคล)นั้นหมายความว่า ลำพังธรรมหมวดที่ ๖ “ ย่อมไม่พอเพียงแล้ว เช่นเดียวกัน ประโยชน์ท่านก็ไม่ควรมีความหมายเฉพาะประโยชน์ของคนอื่นที่ไม่ใช่เราเท่านั้น หากควรขยายความไปถึงประโยชน์ของสังคมด้วย

ควรกล่าวด้วยว่า หลักธรรมทางพุทธศาสนาอันที่จริงก็มีมิติทางสังคม หรือให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์เชิงสังคมอยู่ ไม่ว่าจะเป็นข้อปฏิบัติที่บุคคลพึงกระทำต่อส่วนรวม หรือต่อแบบแผนสังคมโดยรวม (ไม่ใช่เฉพาะต่อ ผู้อื่น เท่านั้น) เช่น การเคารพหลักการและกฎเกณฑ์ของส่วนรวม และการช่วยจัดสรรสภาพแวดล้อมให้เอื้อต่อชีวิตที่ดีงาม อปทานิยธรรม^๙ จัดอยู่ในประเภทแรก และจักรวรรดิวัตร^{๑๐} อยู่ในประเภทหลัง แต่น่าสังเกตว่าอปทานิยธรรมมักจะถูกมองข้ามไป ส่วนจักรวรรดิวัตรก็เน้นเฉพาะบทบาทของผู้ปกครอง ดังนั้นสิ่งที่ควรทำคือรื้อฟื้นธรรมที่เป็นข้อปฏิบัติต่อส่วนรวมขึ้นมาใหม่ และขยายความให้เหมาะกับสังคมปัจจุบัน เช่นนอกจากการเคารพกฎเกณฑ์ของสังคม ตลอดจนวัตถุและสถาบันอันเป็นเครื่องมือสืบทอดอุดมการณ์ ระบบสังคม วัฒนธรรมและหลักธรรมที่สังคมยึดถือ

^๙ ธรรมว่าด้วยข้อพึงปฏิบัติในความสัมพันธ์ ๖ ประเภท คือ ระหว่างบิดามารดากับบุตรธิดา ระหว่างครูอาจารย์กับศิษย์ ระหว่างสามีกับภรรยา ระหว่างมิตรสหาย ระหว่างนายกับคนรับใช้ และระหว่างพระสงฆ์กับคฤหัสถ์

^{๑๐} หมายถึงธรรมอันไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อม ได้แก่ ๑)หมั่นประชุมกันเนื่องนิตย์ ๒)พร้อมเพรียงกันประชุมพร้อมเพรียงกันเลิกประชุม และพร้อมเพรียงกันทำกิจที่พึงทำ ๓)ไม่บัญญัติสิ่งที่มีได้บัญญัติไว้(อันขัดต่อหลักการเดิม) ไม่ล้มล้างสิ่งที่บัญญัติไว้(ตามหลักการเดิม) ถือปฏิบัติมั่นตามวัชชีธรรม(หลักการ)ตามที่วางไว้เดิม ๔)ท่านเหล่าใดเป็นผู้ใหญ่ในชนชาววัชชี เคารพนับถือท่านเหล่านั้น เห็นด้วยคำของท่านว่าเป็นสิ่งอันควรรับฟัง ๕)บรรดากุลสตรีกุลกุมารี่ทั้งหลาย ให้อยู่ดีโดยมิถูกข่มเหง หรืออวดคร่ำครวญใจ ๖)เคารพสักการะบูชาเจดีย์(ปูชนียสถานและปูชนียวัตถุ ตลอดจนอนุสาวรีย์ต่าง ๆ)ของวัชชี(ประจำชาติ)ทั้งหลาย ทั้งภายในและภายนอกไม่ปล่อยให้ธรรมิกพลีที่เคยให้เคยทำแก่เจดีย์เหล่านั้นเสื่อมทรมานไป ๗)ให้ความอารักขาคุ้มครองป้องกันอันชอบธรรมแก่พระอรหันต์ทั้งหลาย(กินความถึงบรรพชิตผู้ดำรงธรรมเป็นหลักใจของประชาชนทั่วไป)

^{๑๑} หมายถึงหน้าที่ของนักปกครองผู้ยิ่งใหญ่ ได้แก่ ๑)เคารพนับถือบูชายำเกรงธรรม ๒)จัดการรักษาป้องกันและคุ้มครองอันชอบธรรมและเป็นธรรมแก่ ก.คนในปกครองส่วนตัวตั้งแต่บุตรธิดาเป็นต้นไป ข.กองทัพ ค.กษัตริย์เมืองขึ้นทั้งหลาย ง.ข้าราชการบริวาร จ.พราหมณ์และคฤหบดี ฉ.ราษฎรพื้นเมือง ข.สมณพราหมณ์ ข.เนียนกที่เขาไว้สืบทพันธุ์ ๓)ป้องกันแก้ไขมิให้มีการกระทำความผิดความชั่วร้ายเดือดร้อนเกิดขึ้นในบ้านเมือง ๔)ปันทรัพย์เฉลี่ยให้แก่ชนผู้ไร้ทรัพย์ มิให้มีคนขัดสนยากไร้ในแว่นแคว้น ๕)ปรึกษาสอบถามปัญหา กับสมณพราหมณ์ ผู้ประพฤติดีปฏิบัติชอบ (ดูนัยทางสังคมและการเมืองของอปทานิยธรรมและจักรวรรดิวัตรใน วีระ: ๒๒-๔๕)

แล้ว ควรให้ความสำคัญกับทรัพยากรหรือสมบัติสาธารณะ อาทิ ป่าไม้ ภูเขา แม่น้ำลำธาร ไปจนถึง ถนนหนทาง ตู้โทรศัพท์ ตลอดจนสมบัติที่เป็นนามธรรมเช่นศิลปวิทยาการ ศาสนาและวัฒนธรรม พร้อมกันนั้นในเรื่องการสร้างสังคมที่ดีงามนั้น ก็ไม่เพียงเน้นเฉพาะบทบาทของผู้ปกครอง หากควรรวมไปถึงบทบาทของสมาชิกในสังคมด้วย เช่นการรับผิดชอบต่อกิจของส่วนรวม อันรวมถึงการปกป้องหลักการอันดีงามที่ผดุงสังคมให้ร่มเย็น เช่นความยุติธรรม การเคารพสิทธิของผู้อื่น เป็นต้น จะทำเช่นนั้นได้ก็หนีไม่พ้นการขยายความให้มีมิติทางสังคมเด่นชัดขึ้น

การเพิ่มมิติทางสังคมให้แก่พุทธศาสนานอกจากจะทำได้ด้วยการรื้อฟื้นข้อธรรมทางสังคมที่ถูกมองข้ามไป และการขยายความให้กว้างขึ้นหรือสัมพันธ์ความเป็นจริงในปัจจุบันแล้ว อีกอย่างที่จะช่วยได้ก็คือการ "กระจาย" หลักธรรมคำสอนบางหมวด ให้แตกช่อยออกเป็นแนวปฏิบัติหรือบัญญัติใหม่ ๆ ที่มีเนื้อหาสอดคล้องกับสภาพปัจจุบัน อาทิเช่นศีล ๕ ซึ่งไม่เพียงพอแล้วที่จะเป็นหลักธรรมขั้นพื้นฐานสำหรับการดำเนินชีวิตในสังคมสมัยใหม่ เนื่องจากปัจจุบันมีการเบียดเบียนที่ซับซ้อนและหลากหลายรูปแบบที่ศีล ๕ ครอบคลุมไม่ถึง ทางออกประการหนึ่งที่มีผู้เสนอกันก็คือ การตีความศีล ๕ ให้ครอบคลุมถึงการทำลายสิ่งแวดล้อมหรือการเบียดเบียนสังคมด้วยการผลิตและบริโภคที่ไม่ถูกต้อง อีกทางเลือกหนึ่งที่น่าสนใจในที่นี้ก็คือการนำสาระของหลักธรรมบางหมวด(รวมทั้งศีล ๕)มาแตกช่อยหรือลงรายละเอียดใน ๒ ลักษณะคือ ๑) แนวปฏิบัติหรือข้อคิด ๒) บัญญัติหรือข้อปฏิบัติ แนวปฏิบัตินั้นหมายถึง guideline หรือข้อพึงพิจารณาในการดำเนินชีวิตประจำวัน เช่น การทำงาน การบริโภค ส่วนบัญญัติหรือข้อปฏิบัตินั้น เป็นข้อกำหนดที่ชัดเจนว่าอะไรควรทำ อะไรไม่ควรทำ ข้อกำหนดหรือบัญญัติรวมแล้วก็เปรียบได้กับ"วินัย" ส่วนแนวปฏิบัติเปรียบได้กับ "ธรรม"

แนวปฏิบัติที่จำเป็นสำหรับชีวิตสมัยใหม่ เช่น พิจารณาถึงผลที่เกิดขึ้นต่อสังคมและสิ่งแวดล้อมทุกครั้งที่เราจับจ่ายซื้อหาสินค้าหรือใช้สอยข้าวของ หรือถามตัวเองว่างานที่เราทำนั้นมีส่วนช่วยให้สังคมดีขึ้นหรือไม่ ส่วนบัญญัติที่กล่าวถึงนี้ ตัวอย่างได้แก่ ข้อกำหนดว่าจะไม่ลงทุนในกิจการที่ใช้แรงงานเด็กหรือทำลายสิ่งแวดล้อม เป็นต้น บัญญัตินี้อาจเป็นรูปธรรมที่ชัดเจนโดยแตกชอยมาจากศีล ๕ หรือคลุมกว้างขวางกว่าศีล ๕ อย่างที่ดิช นัท ธันท์ บัญญัติกฎเทียบหิน ๑๔ ข้อ เช่น ข้อ ๑๒ มีว่า "ขอเธอจงอย่าเป็นผู้ประหาร อย่าปล่อยให้ผู้อื่นเป็นผู้ประหาร ทำทุกวิถีทาง เพื่อช่วยปกป้องชีวิตและหลีกเลี่ยงสงคราม" และข้อที่ ๑๓ "ขอเธอจงอย่าครอบครองวัตถุที่ควรเป็นสิทธิของผู้อื่น จงเคารพในทรัพย์สินของผู้อื่น แต่จงป้องกันมิให้ผู้ใดแสวงหาความร่ำรวยบทความทุกข์ยากของผู้อื่น" (ดิช นัท ธันท์: ๕๔-๕๖) บัญญัติเหล่านี้อาจมีการเปลี่ยนแปลงไปตามสมัย แต่ก็จะไม่กระทบกับศีล ๕ ซึ่งเป็นหลักสากลซึ่งใช้ได้กับทุกยุคทุกสมัย (อย่างน้อยก็ในฐานะหลักการขั้นต่ำสุดแห่งการไม่เบียดเบียนผู้อื่น)

แนวปฏิบัติและบัญญัติใหม่ดังกล่าวพึงทำหน้าที่อย่างน้อย ๒ ประการคือ ๑) กำกับและควบคุมมิให้บุคคลเบียดเบียนผู้อื่นหรือส่วนรวมในลักษณะที่เกินเลยจากศีล ๕ หรือศีล ๕ ครอบคลุมไปถึง เช่น การทำลายสิ่งแวดล้อม การปั่นหุ้น การผลิตอาวุธ การค้าขายสิ่งซึ่งเป็นอันตรายต่อมนุษย์และชีวิตอื่น

รวมถึงการเอาเปรียบผู้บริโภค และการบริโภคที่ส่งเสริมให้เกิดการเบียดเบียนกัน ๒) ป้องกันมิให้บุคคลถูกเอาเปรียบหรือเบียดเบียนจากกลไกหรือระบบใหม่ ๆ ในสังคม เช่น สื่อมวลชน บริโคนิยม หรือกลไกตลาด เช่น การไม่ไปเล่นหุ้นเยี่ยงการพนัน(เพราะง่ายที่จะกลายเป็น"แมงเม่า") การมีข้อกำกับการใช้บัตรเครดิต การมีข้อพิจารณาหรือข้อกำหนดเกี่ยวกับการเสพและใช้สื่ออิเล็กทรอนิกส์ อาทิ โทรศัพท์คอมพิวเตอร์ (เพื่อไม่ให้หมกมุ่นจนลืมตน หמדเงินโดยไม่รู้ตัว หรือร่อนรนด้วยความอยาก) เป็นต้น

บัญญัติดังกล่าวมีความสำคัญต่อโลกปัจจุบันเนื่องจากทุกวันนี้สังคมมีความสลับซับซ้อนมาก จึงมีการเบียดเบียนแบบใหม่เกิดขึ้นมากมาย ซึ่งมีไซการเบียดเบียนระหว่างบุคคลต่อบุคคลอย่างซึ่ง ๆ หน้า หรือชัดเจน แต่เกิดขึ้นโดยผ่านตัวกลาง เช่น สื่ออิเล็กทรอนิกส์ กลไกทางเศรษฐกิจ ระบบตลาด และสถาบันต่าง ๆ ในสังคม รวมถึงรัฐบาล ตัวอย่างที่ชัดเจนก็คือ การที่เราใช้น้ำและไฟอย่างสิ้นเปลืองสามารถทำให้ชาวบ้านจำนวนไม่น้อยพลัดถิ่นาคาที่อยู่ เพราะรัฐบาล(ซึ่งอยู่ได้เพราะคะแนนเสียงของเรา)ต้องการใช้ที่ดินเหล่านั้นในการสร้างเขื่อนผลิตไฟฟ้าวางท่อก๊าซและผันน้ำให้เราได้ใช้อย่างสะดวก ทุกวันนี้การกระทำของเราแต่ละคนสามารถส่งผลกระทบต่อชีวิตของคนอื่นได้อย่างง่ายดายแม้จะไม่เจตนาก็ตามเนื่องจากความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงอย่างสลับซับซ้อนและแน่นแฟ้นนั่นเอง ดังนั้นเพียงแค่การรักษาศีล ๕ ตามความหมายและขอบเขตที่เข้าใจกันอยู่ในปัจจุบัน ก็ยังมีไซหลักประกันว่าสังคมจะสงบสุข ผู้คนจะอยู่กันอย่างราบรื่นกลมกลืนกันได้

ในยุคที่ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดมีอิทธิพลต่อชีวิตและสังคมอย่างลึกซึ้งและกว้างขวาง แนวปฏิบัติและบัญญัติที่มีความสำคัญสำหรับปัจจุบันมากก็คือที่เกี่ยวกับเงิน ทั้งการหาเงิน การลงทุน และการใช้จ่ายเงิน เพราะปัจจุบันเงินมีอิทธิพลกว่าแต่ก่อนมากโดยเฉพาะในการเบียดเบียนผู้อื่น บันทอนสังคมและตนเอง หลักธรรมหลายข้อที่มีอยู่เวลานี้ไม่พอเพียงที่จะเป็นแนวทางสำหรับบุคคลในการเกี่ยวข้องกับเงินได้อย่างถูกต้องเสียแล้ว อาทิเช่น โภควิภาค ๔ ซึ่งระบุว่าให้เอาทรัพย์ครึ่งหนึ่งไปลงทุนประกอบการงาน (อีกส่วนหนึ่งใช้เลี้ยงตน ที่เหลือเก็บไว้ใช้ในยามจำเป็น) ถึงวันนี้คำสอนเท่านั้นไม่เพียงพอแล้ว หากจะต้องมีข้อชี้แนะต่อไปด้วยว่า ลงทุนอย่างไรถึงจะชอบธรรม เช่น ไม่ลงทุนในบริษัทค้าอาวุธ ทำลายสิ่งแวดล้อม หรือเอาเปรียบขูดรีดแรงงานเด็ก ไม่แสวงหาทรัพย์ด้วยการพนันอย่างใหม่ในตลาดหุ้นหรือตลาดค่าเงิน รวมทั้งไม่ค้ากำไรเกินควร(แม้ผู้ซื้อจะยินยอมก็ตาม) เป็นต้น เรื่องนี้โยงมาสู่หลักธรรมเรื่องสัมมาอาชีวะ ซึ่งที่ผ่านมามักจะตีความกันอย่างแคบ ๆ และไม่ค่อยได้รับความสนใจเท่าไร ธรรมดาว่าด้วยสัมมาอาชีวะก็ดี โภควิภาคก็ดี สามารถเอามากระจายเป็นบัญญัติใหม่ ๆ ได้ โดยอาจกำหนดเป็นแนวทางสำหรับเป็นข้อพิจารณา หรือเป็นข้อปฏิบัติที่ชัดเจนเป็นรูปธรรม แต่ไม่ถึงกับเป็นการชี้ถูกชี้ผิดอย่างชัดเจนตายตัว

ข้างต้นเป็นตัวอย่างที่ชี้ถึงความจำเป็นต้องมีแนวปฏิบัติและบัญญัติเกี่ยวกับเงินเพื่อควบคุมมิให้ไปเบียดเบียนผู้อื่นหรือสร้างปัญหาต่อส่วนรวม ขณะเดียวกันก็ต้องมีแนวปฏิบัติและบัญญัติเพื่อควบคุมป้องกันตนมิให้ถูกเบียดเบียนด้วยโดยเฉพาะจากระบบหรือสถาบัน เพราะปัจจุบันเรามีโอกาสถูก"ล้วง

กระเป๋า"ได้หลายวิธี ไม่ว่าจะโดยผ่านการจับจ่ายใช้เงินตามศูนย์การค้า หรือโดยผ่านบัตรเครดิต (และต่อไปก็จะผ่านอินเทอร์เน็ต) อันที่จริงพุทธศาสนามีหลักธรรมเรื่องสันโดษอยู่แล้ว แต่ก็เป็นคำสอนอย่างกว้าง ๆ โภควิภาคและโภคอาทิยะ^{๑๑} ก็ไม่ได้บอกแนวทางการจับจ่ายใช้สอยในยุคบริโภคนิยม ดังนั้นจึงควรมีบัญญัติใหม่ ๆ เกี่ยวกับการใช้เงินเพื่อเสริมรับหรือนำไปสู่หลักสันโดษ อีกนัยหนึ่งเป็นการนำหลักสันโดษ(ซึ่งเน้นเรื่องจิตใจ) มาจัดวางให้เป็นข้อปฏิบัติที่เป็นรูปธรรมสำหรับชาวพุทธ(เช่นเดียวกับที่พระพุทธองค์นำหลักสันโดษมาบัญญัติเป็นสิกขาบทมากมายสำหรับพระ)

ตัวอย่าง"สิกขาบท"หรือข้อปฏิบัติที่เหมาะสมแก่ชาวพุทธในยุคนี้ ได้แก่ การกำหนดเป็นวินัยแก่ตนเองว่าจะเข้าห้างสรรพสินค้าต่อเมื่อมีบัญชีรายการสินค้าที่จะซื้อ ไม่พกพาบัตรเครดิตในวันเสาร์อาทิตย์ จะซื้อของต่อเมื่อของชิ้นเดิมซ่อมไม่ได้แล้ว นอกจากการกำหนดเงื่อนไขให้ตนเองเพื่อไม่ให้ใช้จ่ายเงินอย่างง่ายดายจนลืมหืมแล้ว การมีข้อปฏิบัติในทางลดละเพื่อเชื้อให้มีชีวิตที่เรียบง่ายขึ้นก็เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับสมัยนี้เช่นกัน อาทิ การกำหนดว่าจะไม่ซื้อรถยนต์ส่วนตัว หรือลดใช้รถยนต์ส่วนตัวสัปดาห์ละวัน ซึ่งก็คือการประยุกต์อุบาสกศีลหรือศีล ๘ อันมีจุดหมายเพื่อให้เป็นอยู่อย่างเรียบง่าย มาใช้ให้สมสมัยนั่นเอง และที่สำคัญอันจะมองข้ามมิได้ก็คือข้อพิจารณาและข้อกำหนดเกี่ยวกับเทคโนโลยีสารสนเทศ ซึ่งนับวันจะมีอิทธิพลต่อชีวิตของเรามากขึ้นเรื่อย ๆ และอาจนำไปสู่ผลเสียทั้งต่อตนเองและผู้อื่นได้ ไม่ว่าจะโทรศัพท์มือถือ วีดีโอ โทรศัพท์ และคอมพิวเตอร์ ตัวอย่างข้อพิจารณาเกี่ยวกับเทคโนโลยีดังกล่าว ได้แก่ การเตือนตนทุกครั้งที่ใช้โทรศัพท์ว่าจะพูดเพื่อก่อให้เกิดความเข้าใจที่ดีต่อกัน หรือถามตนว่าเราใช้อินเทอร์เน็ตด้วยวัตถุประสงค์อะไร เพื่อประเทืองปัญญาหรือสนองกิเลส ขณะเดียวกันก็มีข้อกำหนดชัดเจน เช่น ท่องอินเทอร์เน็ตและดูโทรทัศน์วันละไม่เกิน ๒ ชั่วโมง เปิดคอมพิวเตอร์ต่อเมื่อได้ทำงานบ้านหรือนั่งสมาธิแล้ว ไม่ใช้โทรศัพท์มือถือเพื่อพูดจาเพื่อเจ้อหรือไร้สาระแม้จะยังอยู่ในระหว่างโปรแกรมขึ้นก็ตาม เป็นต้น

ข้อพิจารณาดังกล่าว อันที่จริงก็คือ บทพิจารณาปัจจุเวกขณะนั่นเอง เป็นแต่ว่าที่แล้วมา เราพิจารณาเฉพาะปัจจัย ๔ และปัจจุบันก็มีแต่พระสงฆ์ส่วนน้อยเท่านั้นที่ยังทำกันอยู่ โดยมีแนวโน้มเป็นพิธีกรรมมากขึ้นเรื่อยๆ จึงควรที่จะมีการปรับปรุงให้สมสมัย

ข้อพิจารณาและข้อกำหนดสำหรับการดำเนินชีวิตในสังคมสมัยใหม่นั้นควรครอบคลุมถึงประเด็นอื่น ๆ นอกจากเงิน และเทคโนโลยีด้วย สันติกโรภิกขุได้เสนอว่า มี ๑๐ ด้านสำคัญที่ควรคำนึงคือ ๑) เพศ ๒)อำนาจและสถานภาพ ๓)ปัจจัย ๔ ๔)ทรัพย์สิน ๕)เงิน ๖)การสื่อสาร ๗)เทคโนโลยี ๘)ความบันเทิง ๙)ความสัมพันธ์และชุมชน ๑๐)สิ่งแวดล้อม หากพิจารณาวินัยปาฏิโมกข์ของพระแล้วจะพบ

^{๑๑} หมายถึงประโยชน์ที่ควรถือเอาจากทรัพย์ ได้แก่ ๑)การเลี้ยงตัว มารดาบิดา บุตรภรรยา และคนในปกครองทั้งหลายให้เป็นสุข ๒)บำรุงมิตรสหายและผู้ร่วมกิจการงานให้เป็นสุข ๓)ใช้ป้องกันอันตราย ๔)สงเคราะห์ญาติ ด้อนรับแขก ทำบุญอุทิศให้ผู้ล่วงลับ และบำรุงราชการเช่นเสนาอำมาตย์ ๕)อุปถัมภ์บำรุงสมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบ

ว่า ลิกขาบทหรือศีลทั้ง๒๒๗ ข้อ แท้ที่จริงก็คือข้อกำหนดเกี่ยวกับ ๑๐ ประเด็นนี้นั่นเอง ทั้งนี้โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้เกิดชีวิตที่ดีงาม ทั้งในด้านคุณภาพภายในและความสัมพันธ์กับผู้อื่นรวมถึงสังคมวงกว้าง (Santikaro: 62-65)

ทั้งหมดนี้เรียกรวม ๆ ว่าเป็นการเพิ่มมิติทางสังคมในชั้นหลักธรรม โดยให้มีการคำนึงถึงปัจจัยทางสังคมที่จะส่งผลกระทบต่อบุคคล และหน้าที่ความสัมพันธ์ที่บุคคลพึงมีต่อสังคม อย่างไรก็ตามที่กล่าวมาข้างต้น ไม่ว่าการฟื้นฟูหลักธรรมที่ถูกลืมไปก็ดี การตีความใหม่ให้กว้างกว่าเดิมก็ดี และการบัญญัติศีลหรือข้อปฏิบัติใหม่ก็ดี ถือว่าเป็นเพียงส่วนหนึ่งของการเพิ่มมิติทางสังคมแก่พุทธศาสนาเท่านั้น สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือการเพิ่มมิติทางสังคมในชั้นปฏิบัติ ซึ่งเกี่ยวข้องกับสถาบันสงฆ์และพุทธบริษัทอื่น ๆ ด้วย อันจะได้กล่าวในภายหลัง

นำโลกุตตรธรรมกลับมายังโลกนี้

ถ้าการเพิ่มมิติทางสังคมถือว่าการขยายอานิสงส์ของพุทธศาสนาไปในแนวราบ สิ่งที่ควบคู่กันก็คือ การขยายพรมแดนของพุทธศาสนาในแนวลึก นั่นคือการให้ความสำคัญกับโลกอื่นที่ไม่ใช่โลกนี้ด้วย โลกอื่น ไม่ได้หมายถึงโลกหน้าหรือภพหน้าเท่านั้น หากรวมถึงการอยู่เหนือโลก(โลกุตตรธรรม)ด้วย

ดังกล่าไปแล้วว่าการปฏิรูปพุทธศาสนาในศตวรรษที่แล้ว ทำให้โลกุตตรธรรมตลอดจนประโยชน์ในโลกหน้าถูกลดความสำคัญจนเลือนหายไป เหลือแต่โลกียธรรมและประโยชน์ในโลกนี้เท่านั้น ถึงเวลาแล้วที่จะต้องเอาส่วนที่ขาดหายไปนั้นกลับคืนมาดังเดิม แต่ไม่ได้หมายความว่า จะกลับไปเป็นอย่างอดีต คือไม่เกี่ยวข้องกับโลกนี้ หรือทำให้โลกุตตรธรรมเป็นเรื่องของโลกหน้าไปเลย โดยระหว่างที่อยู่ในโลกนี้ก็สะสมบุญกุศลเตรียมไว้ก่อน

โลกุตตรธรรมไม่จำเป็นต้องแยกขาดจากโลกนี้ "โลกนี้"ในที่นี้ไม่ได้มีนัยยะจำเพาะกาลเท่านั้น หากรวมถึงเทศะด้วย หมายความว่าโลกุตตรธรรมไม่ควรจะแยกขาดจากชีวิตที่ดำรงอยู่ตอนนี้ และไม่เจาะจงว่าจะต้องไปแสวงหาในป่าลึกเท่านั้น กล่าวอีกนัยหนึ่งโลกุตตรธรรมควรเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับชีวิตประจำวันได้ด้วย ท่านพุทธทาสภิกขุเป็นผู้หนึ่งที่พยายามนำโลกุตตรธรรมกลับมาสู่โลกนี้ โดยเน้นว่านิพพานในชาตินี้เป็นไปได้ และสามารถจะทำได้ท่ามกลางสังคม ไม่จำเป็นต้องละโลกสู่วัดก็ได้ เพราะการลดตัวตนนั้นพึงเป็นหน้าที่ของทุกคนเพื่อใช้ความเป็นมนุษย์ให้คุ้มค่าที่สุด ดังท่านเน้นว่า"บวชเพื่อกำจัดอัตตานั่น อยู่วัดก็ได้ อยู่บ้านก็ได้ อยู่ถ้ำ อยู่ป่า อยู่เกาะร้างก็ได้ ...การบวชที่แท้จริงที่สุดคือการทำให้ชีวิตให้หมดปัญหา จะอย่างไร-ที่ไหน-เมื่อไร-เท่าไรก็ได้" (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๓๙: ๒๖)

ที่แล้วมาโลกุตตรธรรมถูกทำให้เป็นเรื่องไกลตัว พอพูดถึงนิพพาน ถ้าไม่เมินหน้าหนีก็เอามือจบท่วมหัวแล้วก็อธิษฐานขอให้ได้พบในภพหน้า แต่เมื่ออธิบายเสียใหม่ให้ตรงตามเนื้อหาสาระอย่างทีพระธรรมปิฎกกล่าวว่า คือการ"ไม่ตกเป็นทาสของโลกและชีวิต ไม่ถูกบีบคั้นด้วยอำนาจความยึดติดถือมั่น สามารถทำจิตให้เป็นอิสระ ปลอดโปร่งผ่องใสสะอาดสว่างและสงบ มีความสุขประณีตภายใน" โล

กุตตรธรรมก็กลับกลายเป็นสิ่งที่มีคุณค่าอย่างยิ่งสำหรับชีวิตนี้ หาใช่ของฟุ่มเฟือยเกินความจำเป็นอีกต่อไปไม่(ป.อ.ปยุตโต ๒๕๔๑ ก: ๒๐) พร้อมกันนั้นโลกุตตรธรรมก็กลับกลายเป็นสิ่งซึ่งมีอยู่จริงและอยู่ในวิสัยที่สัมผัสได้ หาใช่เรื่องเพ้อฝันที่ต้องหลีกทางแก่วิทยาศาสตร์ไม่

การทำให้โลกุตตรธรรมผสมผสานกับชีวิตนี้ คือการทำให้ธรรมกับโลกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมากขึ้น ชีวิตประจำวันจะไม่ได้มีความหมายเพียงแค่การแสวงหาความสำเร็จทางโลกหรือการทำมาหาเลี้ยงชีพเท่านั้น หากยังจะเป็นการปฏิบัติธรรมไปในเวลาเดียวกัน และธรรมที่ว่าก็มีได้หมายถึงศีลธรรมหรือการไม่ใช้กายวาจาเบียดเบียนผู้อื่นหรือทุจริตต่อสังคมเท่านั้น หากรวมถึงการฝึกฝนอบรมจิตและปัญญา พร้อมไปด้วยกันเพื่อลดละความเห็นแก่ตัว เพิ่มพูนเมตตากรุณา รวมทั้งรู้เท่าทันความจริงของชีวิต ไม่สำคัญมั่นหมายเป็นตัวตนหรือ “ตัวกูของกู” จนเกิดความสงบโปร่งเบาและอิสระ ไม่หวั่นไหวไปกับความผันผวนแปรปรวนของชีวิตและโลก

โลกียธรรมหรือศีลธรรมในระดับโลกียะนั้นช่วยให้ชีวิตเป็นอยู่ด้วยดี เกื้อกูลให้เกิดทรัพย์ สุขภาพ และความสัมพันธ์ที่ดีงามก็จริง แต่กระนั้นก็ยังมิใช่หลักประกันแห่งความสุขอย่างแท้จริง คนที่ทำมาหากินด้วยความขยัน ซื่อสัตย์ เสียสละ ใฝ่บุญ ก็ยังทุกข์ได้มากเพราะความพลัดพรากจากคนรัก สูญเสียทรัพย์ หรือประสบความล้มเหลวในการงาน บ่อยครั้งก็ทุกข์เพราะการติดยึดในความดี เช่น เสียใจที่ทำดีแล้วไม่ได้ดี หรือทุกข์ที่ลูกหลานไม่ด้อย่างที่ตนปรารถนา โลกุตตรธรรมเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับทุกคน เพราะช่วยให้ทำดีโดยไม่ทุกข์เพราะความดี ประสบความสำเร็จโดยไม่ติดยึดกับผลนั้น จึงไม่ทุกข์ยามล้มเหลว มียศทรัพย์โดยไม่หลงไหลปลาลบปลืม จึงไม่ทุกข์ยามเสื่อมลาภ นอกจากจะช่วยให้ชีวิตเป็นสุขอย่างแท้จริงแล้ว ยังเป็นหลักประกันมิให้ไปเบียดเบียนผู้อื่นในนามของความดี สงครามและการประหารประหารบ่อยครั้งก็ทำในนามของศาสนาและการขจัดความชั่วร้าย ทั้งนี้เป็นการติดยึดในความดี(ตามที่ตนเข้าใจ) จนกลายเป็นการเบียดเบียนผู้อื่นที่ไม่คิดอย่างตน อาทิ การสังหารหมอทำแท้งโดยศาสนิกที่เรียกร้องผู้คนให้เคารพชีวิต โลกุตตรธรรมช่วยให้เราไม่ติดยึดลุ่มหลงกับความคิดหรือทฤษฎีจนเกิดเป็นความยึดมั่นถือมั่นว่านั่นเป็น “ตัวกู ของกู” ซึ่งจะตามมาด้วย การเห็นคนที่คิดต่างจากตนเป็น “เขา” หรือเป็นศัตรู ด้วยเหตุนี้เองโลกียธรรมจึงควรกำกับด้วยโลกุตตรธรรม หรือมีโลกุตตรธรรมเป็นพื้นฐาน

โลกุตตรธรรมในความหมายข้างต้นทำให้โลกและชีวิตประจำวันมีมิติทางจิตวิญญาณเพิ่มขึ้นมา เพราะทุกขณะและทุกการกระทำในชีวิตประจำวันเป็นโอกาสที่จะได้ลดละอึดติด สัมผัสกับความสุขประณีตเป็นอิสระภายใน ไร้กิเลสครอบงำ ซึ่งก็คือ “นิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้” นั่นเอง โดยนัยนี้โลกุตตรธรรมและโลกียธรรมจึงมิได้แยกจากกัน ขณะเดียวกันโลกและชีวิตจะมีใช้สิ่งสาธารณ์ เป็นเรื่องของวัตถุหรือความดาดื่นอย่างที่เราเข้าใจกัน หากกลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ไป

มนุษย์นั้นปรารถนาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สามารถยึดเหนี่ยวจิตใจตนได้ สิ่งนั้นอาจเป็นสิ่งที่มีความหมายพิเศษต่อจิตใจ หรือเป็นสิ่งที่ยิ่งใหญ่กว่าตน ขณะที่วิทยาศาสตร์ทำให้พระเจ้าและเทวดาถึงแก่กาล

อวสานต์ บริโศคนิยมก็ทำให้ทุกอย่างกลายเป็นสินค้าหรือสิ่งสาธารณูปโภค ไม่เว้นแม้กระทั่งสัญลักษณ์ทางศาสนา เช่น พระพุทธรูป ไม้กางเขน แต่ความต้องการส่วนลึกของมนุษย์ ก็ทำให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์อย่างใหม่ถูกประดิษฐ์ขึ้นมาแทน อาจจะเป็นผืนผ้าที่เรียกว่าธงชาติ ลายเซ็นดารา แม้กระทั่งเต้า ๒ หัว หรือถุงเหลี่ยมเผือกก็สามารถสยบผู้คนให้ก้มลงเซ่นไหว้ได้ ดังนั้นจึงไม่แปลกหากหลายคนเข้าหาหม่าทรวง เสด็จพ่อ ร.๕ หรือเจ้าแม่กวนอิม เพราะเป็นหนทางที่จะได้สัมผัสกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ จะโดยตรงหรือผ่านตัวกลางก็ดูไม่สำคัญมากนัก

การนำโลกุตตรธรรมกลับมาในชีวิตประจำวัน ในแง่หนึ่งก็คือการทำให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์กลับมาเป็นส่วนหนึ่งของชีวิต ตราบใดที่โลกุตตรธรรมหรือนิพพานอยู่อีกโลกหนึ่ง ความรู้สึกเหินห่างระหว่างชาวพุทธกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ก็เกิดขึ้น แต่เมื่อนิพพานสามารถสัมผัสได้ในชีวิตประจำวัน สิ่งศักดิ์สิทธิ์ก็มีเรื่องราวใกล้เคียงตัวอีกต่อไป สิ่งศักดิ์สิทธิ์เช่นนี้ย่อมประเสริฐกว่าสิ่งที่ถูกปลุกเสกขึ้นมาโดยบริโศคนิยมและไสยศาสตร์เป็นไหน ๆ แม้ว่าจะมองไม่เห็น ไม่ได้ยินเสียง และบันดาลโชคลาภไม่ได้ก็ตาม (แต่ก็ไม่ใช่เรื่องแปลกหากโลกุตตรธรรมหรือนิพพานจะถูกสื่อด้วยสัญลักษณ์ที่มองเห็นชัด จะเป็นแสง เป็นเมืองแก้ว หรือมะพร้าว นาฬิกา ก็สุดแต่แต่ท้องถื่น วัฒนธรรมและและระดับสติปัญญาของผู้คนที่ต้องการสื่อ)

การนำธรรมให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับโลกนี้ ไม่ใช่ว่าจะต้องทำเฉพาะระดับบุคคลเท่านั้น แม้ว่าการแปรชีวิตและการงานให้กลายเป็นการปฏิบัติธรรมไปในตัวจะเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่ง แต่ไม่ควรทำให้พุทธศาสนามีความหมายเพียงแค่นั้น หากไม่แล้วพุทธศาสนาก็จะเหลือแต่มิติส่วนบุคคลอีก ซึ่งง่ายที่จะกลายเป็นศาสนาระดับบุคคลไป โลกกับธรรมจักต้องเป็นเรื่องของสังคมด้วย กล่าวคือสถาบันและระบบต่าง ๆ ในสังคมตลอดจนการดำเนินกิจการระดับสังคม ต้องไม่มุ่งแต่ผลสำเร็จทางวัตถุเท่านั้นหรือประโยชน์ที่จับต้องได้เท่านั้น หากจะต้องเป็นไปเพื่อส่งเสริมชีวิตที่ดีงาม ก่อให้เกิดความเจริญอกงามแก่จิตใจ อำนวยให้ผู้คนเข้าถึงอิสรภาพภายในด้วย แทนที่จะเอารายได้หรือการขยายตัวทางเศรษฐกิจเป็นเกณฑ์วัดความสำเร็จ ควรวัดกันที่ความสุขและความสงบในสังคม แทนที่จะมุ่งสนองการบริโภคอย่างไม่หยุดยั้ง ควรอำนวยส่งเสริมชีวิตที่เรียบง่าย สมดุลและรู้จักพอ

กล่าวโดยสรุป นอกจากโลกกับธรรมจะต้องผสมกันแล้ว ธรรมระดับบุคคลจะต้องไม่แยกจากธรรมระดับสังคมด้วย บุคคลพึงดำเนินชีวิตโดยมีธรรมกำกับจิตใจ สังคมก็พึงเป็นไปโดยเกื้อกูลต่อธรรมอันนั้น โดยนัยนี้เท่านั้นพุทธศาสนาจึงจะมีความหมายครบถ้วนสมบูรณ์ สามารถตอบสนองความต้องการของผู้คนและบรรลุประโยชน์ที่เป็นจุดหมายของการมีชีวิตทั้ง ๓ ระดับ ได้แก่ ประโยชน์ปัจจุบัน (ประโยชน์เนื่องด้วยชีวิตประจำวัน) ประโยชน์เบื้องหน้า (ประโยชน์ด้านคุณค่าทางจิตใจ) และประโยชน์สูงสุด (ความอิสระของชีวิตด้านใน)

บทที่ ๘

ปฏิรูปคณะสงฆ์ให้สมสมัย

สำหรับพุทธศาสนาแบบเถรวาทซึ่งให้ความสำคัญกับภิกษุบริษัหมาก โดยเฉพาะในกรณีประเทศไทย โครงสร้างของคณะสงฆ์ตลอดจนความสัมพันธ์กับส่วนอื่น ๆ ในสังคมนั้น มีผลอย่างมาก ไม่เฉพาะต่อแบบแผนการปฏิบัติของพระสงฆ์ หากยังรวมถึงความเชื่อและการปฏิบัติของฆราวาสทั่วไปด้วย ดังเห็นได้จากอดีตว่าหลังจากการปฏิรูปคณะสงฆ์โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสแล้ว การนับถือพุทธศาสนาของคนไทยได้กลืนเข้าสู่รูปแบบเดียวกันหมด แต่ก็เพียงชั่วระยะหนึ่งเท่านั้น ปัจจุบันความหลากหลายของพุทธศาสนาเริ่มกลับคืนมาและบานปลายเมื่อคณะสงฆ์อ่อนกำลัง ความแข็งที่ถดถอยยิ่งซ้ำเติมสถานการณ์ เพราะนอกจากจะไม่สามารถชี้แนะพระสงฆ์ให้ปรับตัวปรับบทบาทอย่างสมสมัยแล้ว ยังปล่อยให้เหตุปัจจัยแห่งความเสื่อมของสังฆมณฑลลุกลามออกไป จนผู้คนเสื่อมศรัทธาในพระสงฆ์ เป็นผลให้ไปเข้าหาลัทธิความเชื่อใหม่ ๆ ทั้งในและนอกพุทธศาสนา ขณะที่พระที่ประพฤติตัวอธรรมหรืออยู่นอกเหนือการควบคุมของผู้ปกครองสงฆ์ก็มีเพิ่มขึ้นทุกที

กล่าวโดยสรุปแล้ว ปัญหาทางด้านองค์กรของคณะสงฆ์ไทยนั้นมี ๔ ประการใหญ่ ๆ คือ

- ๑) โครงสร้างที่รวมศูนย์และไร้ประสิทธิภาพ
- ๒) ความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับรัฐ
- ๓) ความเหินห่างจากสังคม
- ๔) การขาดระบบกลั่นกรอง กำกับและกล่อมเกล่าที่มีคุณภาพ

ทั้ง ๔ ประการนี้เป็นสาเหตุสำคัญที่ก่อให้เกิดปัญหาพระนอกรีตประพฤติผิดวินัยอย่างชุกชุมในช่วงหลายปีที่ผ่านมา แต่สาเหตุดังกล่าวมักจะถูกมองข้าม เมื่อมีเรื่องอื้อฉาวในวงการคณะสงฆ์ที่ใด ก็มักจะมองว่าเป็นเรื่องตัวบุคคล การกล่าวโทษจะพุ่งไปที่ตัวผู้กระทำผิด หรืออย่างมาก็เลยไปถึงผู้ปกครอง แต่น้อยครั้งที่จะสาวไปถึงสาเหตุอันเนื่องมาจากโครงสร้างหรือระบบของคณะสงฆ์ การที่ปัญหาทั้ง ๔ ประการยังดำรงอยู่ต่อไป จึงทำให้คณะสงฆ์เข้าสู่ภาวะวิกฤตยิ่งขึ้นทุกที การจัดการแก้ไขปัญหาทั้ง ๔ ประการนี้ด้วยการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงโครงสร้างและระบบต่าง ๆ อย่างจริงจังเท่านั้น ที่จะช่วยให้คณะสงฆ์ไทยหลุดพ้นจากวิกฤตการณ์ที่กำลังรุมเร้าอยู่ในปัจจุบันนี้ได้

สู่การกระจายอำนาจ

ตั้งแต่อดีตจวบจนเมื่อร้อยปีที่แล้ว การปกครองคณะสงฆ์ไทยมีลักษณะรวมศูนย์แต่ในทางทฤษฎี แม้จะมีพระสังฆราชเป็นผู้ทรงอำนาจสูงสุดของ"คณะสงฆ์" โดยมีเจ้าคณะต่าง ๆ และพระราชาคณะอยู่ลดหลั่นลงมา แต่ในทางปฏิบัติแล้ว ไม่เคยมีองค์กรของสงฆ์ที่ทำหน้าที่ปกครองหรือดูแลกิจการของ

พระโดยรวมเลย สังฆราชก็ไม่เคยมีอำนาจการปกครองพระสงฆ์ทั้งอาณาจักรอย่างแท้จริง แม้จะมีตำแหน่งสกลสังฆปริณายกหรือ “ผู้เป็นประมุขของสงฆ์ทั้งหมด” แล้วก็ตาม อย่างมากท่านก็เพียงแต่ดูแลวัดหลวงและวัดในสังกัดอีกไม่กี่วัด ส่วนใหญ่แล้ววัดแต่ละวัดปกครองกันเอง โดยอยู่ในกำกับของชุมชนอีกที ยกเว้นวัดที่รวมกลุ่มเป็น “นิคาย” เดียวกัน อาจมีการดูแลวัดภายในกลุ่มเดียวกัน ส่วนวัดหลวงในราชธานีและหัวเมืองก็อาจอยู่ใกล้พระเนตรพระกรรณมากหน่อย โดยผ่านสังฆการี กล่าวได้ว่า “คณะสงฆ์” ตามความเข้าใจของคนปัจจุบัน อันหมายถึงองค์กรที่ครอบคลุมพระทุกรูป โดยแต่ละรูปมีพันธะหน้าที่ต่อองค์กรดังกล่าว และมีกลุ่มสงฆ์ทำหน้าที่บริหารองค์กรนั้นๆ เป็นของที่เพิ่งมีขึ้นมาเมื่อร้อยปีนี่เอง โดยไม่เคยอยู่ในสำนึกของพระสงฆ์ไทยมาก่อน

ต่อเมื่อพระทั่วประเทศถูกดึงให้มาขึ้นอยู่กับส่วนกลางในสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้นแหละ คณะสงฆ์ในความหมายปัจจุบันจึงเกิดขึ้น และเป็นครั้งแรกที่การปกครองคณะสงฆ์แบบรวมศูนย์เกิดขึ้นในทางปฏิบัติ แม้ว่าจะมีความเปลี่ยนแปลงในปี ๒๔๘๔ ทำให้คณะสงฆ์มีการปกครองแบบประชาธิปไตยมากขึ้น แต่หลังจากพ.ศ. ๒๕๐๕ เป็นต้นมาก็กลับมาสู่แบบแผนเดิม เป็นแต่ว่าอำนาจสูงสุดที่เคยอยู่กับพระมหากษัตริย์ ได้โอนมาสู่มหาเถรสมาคม มหาเถรสมาคมกลายเป็นองค์กรสูงสุดที่ดูแลรับผิดชอบคณะสงฆ์ทั้งหมด เหมือนรัฐบาลตรงที่ทำหน้าที่การปกครองส่วนกลาง แต่ไม่มีกระทรวงที่จะบริหารงานหรือแปรนโยบายให้เกิดผลในทางปฏิบัติได้ ยิ่งไปกว่านั้นอำนาจของกรรมการมหาเถรสมาคมแต่ละท่านมีอยู่เฉพาะตอนที่มาประชุมกันเท่านั้น เมื่อเลิกประชุมและแยกย้ายกันกลับวัดก็หาอำนาจความรับผิดชอบติดตัวไปด้วยไม่ มหาเถรสมาคมจึงทำได้แค่การออกกฎ คำสั่ง และมติ (ซึ่งส่วนใหญ่ก็เป็นไปตามข้อเสนอของกรรมการศาสนา) ส่วนใหญ่แล้วผู้ที่จะนำผลสรุปดังกล่าวไปปฏิบัติก็คือเจ้าคณะภาค เจ้าคณะจังหวัด ลงไปถึงเจ้าคณะอำเภอ และเจ้าคณะตำบล จนถึงที่สุดก็เจ้าอาวาส ทั้งนี้ โดยการประสานงาน กระตุ้นและติดตามของกรรมการศาสนา

ขณะที่การปกครองส่วนกลางอยู่ในความดูแลของพระมหาเถระไม่ถึง ๓๐ รูปซึ่งมาจากการแต่งตั้งการบริหารส่วนภูมิภาคก็รวมศูนย์อยู่ที่เจ้าคณะภาคและเจ้าคณะจังหวัด ซึ่งรับผิดชอบกิจการทั้งหลายในพื้นที่แต่ผู้เดียว ไม่ได้ทำงานเป็นคณะ ไม่มีคณะทำงานหรือองค์กรรองรับเพื่อสนับสนุนการบริหารงาน และไม่มีองค์กรที่จะสอบถามหรือดูแลกำกับการทำงาน ในทำนองเดียวกันเจ้าคณะอำเภอ เจ้าคณะตำบล และเจ้าอาวาสเป็นผู้บังคับบัญชาในเขตปกครองและวัดของตนแต่ผู้เดียว

การรวมศูนย์เช่นนี้นับว่าไร้ประสิทธิภาพอย่างยิ่ง เพราะไม่เพียงจะขาดมือไม้หรือกลไกที่สนองงานให้เกิดผลจริงจังแล้ว ยังขาดการร่วมคิดและโอกาสในการรับรู้ข้อมูลที่หลากหลาย พระสังฆาธิการจำนวนมากงานล้นมือและหมดเวลาไปกับงานประชุม งานเอกสาร พระหลายรูปที่มีผลงานในพื้นที่ ไม่ว่าในฐานะพระวิปัสสนาจารย์ อาจารย์ปรียัติ หรือพระนักพัฒนา เมื่อได้เป็นพระสังฆาธิการแม้ระดับตำบลก็แทบจะทิ้งงานดังกล่าวไป เพราะถูกงานในระบบราชการคณะสงฆ์ดึงไป ทำให้ห่างเหินจากชุมชนและเขตความรับผิดชอบ ลำพังการดูแลรับผิดชอบพระสงฆ์ในพื้นที่โดยบุคคลเพียงคนเดียว ก็เป็น

เรื่องยากอยู่แล้ว หากยังต้องมาเสียเวลากับการสนทนางานคณะสงฆ์เบื้องต้น ผลก็คือปัญหาต่าง ๆ ในพื้นที่เพิ่มพูนหมักหมม ไม่ได้รับการดูแลแก้ไขอย่างจริงจัง แม้กระทั่งพระสงฆ์ในวัดของท่านเอง ท่านก็ยังไม่มีเวลาดูแลอบรม ทั้งนี้ยังไม่พูดถึงการได้เด้าเอาดีในทางสมณศักดิ์ จนละเลยความรับผิดชอบในหน้าที่ของตน กล่าวได้ว่าระบบราชการของคณะสงฆ์นี้เป็นระบบที่ทอนกำลังมาก ไม่เฉพาะพลังงานเท่านั้น หากยังรวมถึงความคิดสร้างสรรค์ด้วย

ยิ่งไปกว่านั้นก็คือระบบรวมศูนย์ยังเป็นระบบที่ไม่โปร่งใส จึงเป็นช่องทางแห่งความไม่สุจริต เนื่องจากอำนาจการตัดสินใจนั้นอยู่ในมือคนเพียงไม่กี่คน(ในกรณีมหาเถรสมาคม)หรือเพียงคนเดียว(ในกรณีเจ้าคณะระดับต่าง ๆ) อีกทั้งไม่มีระบบตรวจสอบอย่างจริงจัง การตัดสินใจตามอำเภอใจจึงเป็นไปได้ง่าย ระบบเช่นนี้เอื้อให้มีการวิ่งเต้นเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัว เช่นเพื่อเลื่อนสมณศักดิ์หรือเพื่อมีตำแหน่งในคณะสงฆ์ อาทิ เป็นเจ้าคณะหรือเลขานุการเจ้าคณะ บ่อยครั้งการวิ่งเต้นดังกล่าวมิได้อาศัยเพียงแค่เส้นสายหรือความสัมพันธ์ส่วนตัวเท่านั้น หากยังมีเงินสินบนมาข้องเกี่ยวด้วย ด้วยเหตุนี้จึงเปิดโอกาสให้พระที่ประพฤติตนไม่เหมาะสมสามารถขึ้นมาเป็นพระราชาคณะและสังฆาธิการระดับต่าง ๆ ได้อย่างสะดวก และดังนั้นจึงไม่น่าแปลกใจที่ในระยะหลังจะพบว่าพระที่ก่อเรื่องอื้อฉาวมักเป็นพระราชาคณะและพระสังฆาธิการ ในทำนองเดียวกันระบบรวมศูนย์ที่เอื้อต่อการวิ่งเต้นนี้ ยังทำให้พระนอกรีตจำนวนมากสามารถลอยนวลได้ แม้บางรูปจะต้องอธิกรณ์หรือถูกญาติโยมจับได้ว่าต้องอาบัติร้ายแรง แต่เมื่อเรื่องมาถึงพระสังฆาธิการระดับบน ก็มักจะพ้นอธิกรณ์ หาไม่การพิจารณาอธิกรณ์ก็เป็นไปอย่างยืดเยื้อล่าช้าจนคนลืม ระบบที่รวมศูนย์และไม่โปร่งใส โดยเฉพาะในระดับเจ้าอาวาสยังเปิดช่องให้มีการใช้อำนาจในทางมิชอบ เช่น ยกยอกเงินวัด หรือนำทรัพย์สินของวัดไปแสวงผลประโยชน์ส่วนตัว

ความสลับซับซ้อนของสังคมและความหลากหลายของผู้คนเรียกร้องต้องการคณะสงฆ์ที่มีพลวัต เพื่อให้การพระศาสนาเป็นปัจจัยส่งเสริมชีวิตที่ดำรงอย่างสอดคล้องกับยุคสมัย คณะสงฆ์จะมีพลวัตได้ จำต้องมีความยืดหยุ่น สามารถตอบรับกับสถานการณ์ใหม่ ๆ ได้ทันที่ ด้วยการกระจายอำนาจไปยังระดับล่าง พร้อมกับเพิ่มพูนหรือซึมซับรับเอาความริเริ่มสร้างสรรค์ด้วยการเปิดรับการมีส่วนร่วมของพระสงฆ์ระดับต่าง ๆ ให้มากขึ้น ขณะเดียวกันก็มีความโปร่งใสมากขึ้น สามารถตรวจสอบได้เพื่อให้กิจการต่าง ๆ ในคณะสงฆ์ก่อประโยชน์ต่อศาสนาและมหาชนอย่างแท้จริง

การตราร่างพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับใหม่ ซึ่งเชื่อว่าจะผ่านสภาและมีผลบังคับใช้ในปี ๒๕๔๖ เป็นความพยายามระลอกใหม่ที่จะปรับปรุงการปกครองคณะสงฆ์ให้สมสมัยมากขึ้น แม้มีแนวโน้มว่าจะก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงบางด้านที่ผู้รู้เฝ้ารอคอยมานาน เช่น การยกมหาเถรสมาคมขึ้นเป็นที่ปรึกษาสมเด็จพระสังฆราชโดยไม่มีอำนาจบริหารอีกต่อไป และเปลี่ยนชื่อเป็นมหาเถรสภา แม้กระนั้นพระราชบัญญัติฉบับนี้ไม่มีที่ท่าว่าจะช่วยให้คณะสงฆ์มีความโปร่งใสหรือมีการกระจายอำนาจมากขึ้น มหาเถรสมาคมซึ่งคาดว่าจะป็นองค์กรใหม่ที่มาทำหน้าที่บริหารแทนมหาเถรสมาคม ยังคงมีที่มาไม่ต่างจากมหาเถรสมาคมคือมาจากการแต่งตั้งโดยเลือกสรรจากพระราชาคณะซึ่งเป็นคนส่วนน้อยของ

คณะสงฆ์ ขณะเดียวกันก็ยังใช้วิธีการปกครองแบบเดิมคือ สั่งการจากบนลงล่าง หรือปกครองแบบรวมศูนย์สู่ส่วนกลาง โดยยังใช้วิธีการที่ซ้ำรอยเดิมอยู่นั่นคือ กรรมการมหาเถรสมาคมมีอำนาจก็เฉพาะเมื่อมาประชุมกันเท่านั้นเลิกประชุมแล้วก็หาได้มีอำนาจหน้าที่อย่างใดไม่ ดูเหมือนว่าความเปลี่ยนแปลงสำคัญที่น่าจะเกิดจากมหาเถรสมาคมเพียง ๒-๓ ประการเท่านั้นคือ ได้ผู้บริหารที่เป็นภิกษุหนุ่มและมีความหลากหลายมากขึ้น รวมทั้งผลัดเปลี่ยนกันมาทำงานได้มากขึ้นเนื่องจากมีวาระการบริหารที่แน่นอน

การปกครองคณะสงฆ์จะเรียกว่ามีการปรับปรุงหรือปฏิรูปอย่างแท้จริงได้ต่อเมื่อกระจายอำนาจให้มากขึ้น กล่าวคือแทนที่จะมีแต่การสั่งการจากบนลงล่าง จากมหาเถรสมาคมสู่วัดทั่วประเทศแต่เพียงอย่างเดียว จำเป็นต้องเปิดช่องให้ความเห็นจากระดับล่างมีผลต่อการทำงานในระดับบนด้วย นโยบายต่าง ๆ เช่นนโยบายหรือแผนการศึกษาของคณะสงฆ์ ไม่ควรจะต้องคิดและตัดสินใจในที่ประชุมมหาเถรสมาคมเท่านั้น หากควรให้พระสงฆ์ทั่วประเทศได้มีส่วนร่วมแสดงความคิดเห็นและกำหนดด้วย โดยอาจผ่านผู้แทน อันที่จริงองค์กรส่วนกลางอย่างมหาเถรสมาคมต้องมีแผนหรือนโยบายโดยรวมว่าจะทำอะไรบ้างในแต่ละปี (มิใช่ทำอย่างไม่มีแผน หากแต่ทำงานไปตามสถานการณ์หรือคิดงานเป็นเรื่อง ๆ อย่างมหาเถรสมาคมที่ผ่านมา) แต่เท่านั้นไม่น่าจะพอ แผนหรือนโยบายโดยรวมเป็นสิ่งที่สมควรจะให้พระสงฆ์ทั่วไปได้มีส่วนร่วมแสดงความคิดเห็นด้วยเช่นกัน

นอกจากการมีส่วนร่วมในด้านความคิดเห็นและร่วมกำหนดแผนหรือนโยบายแล้ว ในด้านการบริหารก็ควรมีการกระจายออกจากส่วนกลางให้มากขึ้น เพื่อให้คณะสงฆ์ในระดับภูมิภาคและท้องถิ่นทำงานได้คล่องตัวและตอบสนองต่อปัญหาเฉพาะท้องถิ่นได้ดีขึ้น ซึ่งจะทำให้คณะสงฆ์ในระดับล่างมีความใกล้ชิดกับชุมชนหรือท้องถิ่นของตนยิ่งขึ้น แต่จะทำเช่นนั้นได้ก็ต้องมีการกระจายอำนาจลงไปเป็นลำดับจากจังหวัดลงไปถึงตำบล ขณะเดียวกันก็ต้องเพิ่มประสิทธิภาพของพระสังฆาธิการทุกระดับด้วยการทำงานเป็นคณะ หรือมีคณะกรรมการรองรับ นั่นก็คือว่า นอกจากจะมีเจ้าคณะจังหวัดแล้ว ยังควรมีคณะกรรมการจังหวัด เช่นเดียวกับระดับอำเภอและตำบล คณะกรรมการดังกล่าวเป็นอีกช่องทางหนึ่งที่จะได้พระสงฆ์มาร่วมทำงาน ซึ่งนอกจากจะแบ่งเบาภาระของเจ้าคณะแล้ว ยังทำให้ได้ความคิดและข้อมูลที่หลากหลาย แม้ว่าการรวมกันในคณะดังกล่าวจะไม่ควรมาจากการแต่งตั้ง แต่น่าจะมาจากการเลือกสรรโดยพระสงฆ์หรือผู้แทนสงฆ์ในเขตปกครอง

พระสงฆ์หรือผู้แทนสงฆ์ที่มีส่วนร่วมกำหนดนโยบายและผู้บริหารดังกล่าว อาจกระทำโดยผ่านหรือในรูปสังฆสภาซึ่งควรมีทุกระดับตั้งแต่ระดับประเทศลงมาถึงระดับตำบล ความสำคัญของสภาดังกล่าวไม่ได้อยู่ที่การออกกฎระเบียบและสังฆานัตินั้น หากยังอยู่ที่การกลั่นกรองเสนอแนะ เพื่อให้การบริหารและปกครองคณะสงฆ์ตั้งอยู่บนพื้นฐานการมีส่วนร่วมของพระสงฆ์ อันจะนำไปสู่การปรับตัวและแก้ปัญหาอย่างเท่าทันสถานการณ์

เมื่อคำนึงถึงหลักการกระจายอำนาจและการมีส่วนร่วมดังกล่าวแล้ว มหาเถรสมาคมหรือองค์กรบริหารคณะสงฆ์จึงไม่ควรมาจากการแต่งตั้งโดยตัดสินใจในหมู่คนไม่กี่คน หากควรผ่านการเลือกสรร

ด้วยกระบวนการที่เอื้อให้พระสงฆ์ทุกระดับมีส่วนร่วมอย่างกว้างขวาง ขณะเดียวกันผู้บริหารคณะสงฆ์ก็ต้องมีaccountability หรือความรับผิดชอบขึ้นตรงต่อพระสงฆ์โดยรวมมากขึ้น นั้นหมายความว่า กรรมการมหาเถรสมาคมควรมาจากการเลือกตั้งของสังฆสภาระดับชาติ โดยเอาความสามารถเป็นเกณฑ์ ยิ่งกว่าสมณศักดิ์

นอกจากนั้นแทนที่จะให้อำนาจทั้งปวงรวมศูนย์อยู่ที่มหาเถรสมาคม ควรมีการแบ่งแยกหน้าที่บริหาร นิติบัญญัติ และตุลาการออกจากกันอย่างชัดเจน ทั้งนี้โดยคณะผู้บริหารซึ่งอาจเรียกว่า คณะสังฆมนตรีรับผิดชอบในการบริหารการคณะสงฆ์ โดยมีอำนาจหน้าที่ตลอดระยะเวลาที่ดำรงตำแหน่ง มิใช่มีอำนาจในการออกมติหรือคำสั่งเฉพาะเวลามาประชุมกันเท่านั้น ส่วนมหาสังฆสภาทำหน้าที่ออกกฎระเบียบของคณะสงฆ์ ตลอดจนให้ความเห็นชอบต่อนโยบายและแผนงานของคณะสังฆมนตรี รวมไปถึงการเสนอแนะและให้ความคิดเห็นเกี่ยวกับการบริหารงานของคณะสังฆมนตรี สำหรับการพิจารณาวินิจฉัยอธิกรณ์ให้เป็นอำนาจหน้าที่ของคณะวินัยธร ซึ่งมีตั้งแต่ขั้นต้นไปจนถึงชั้นฎีกา

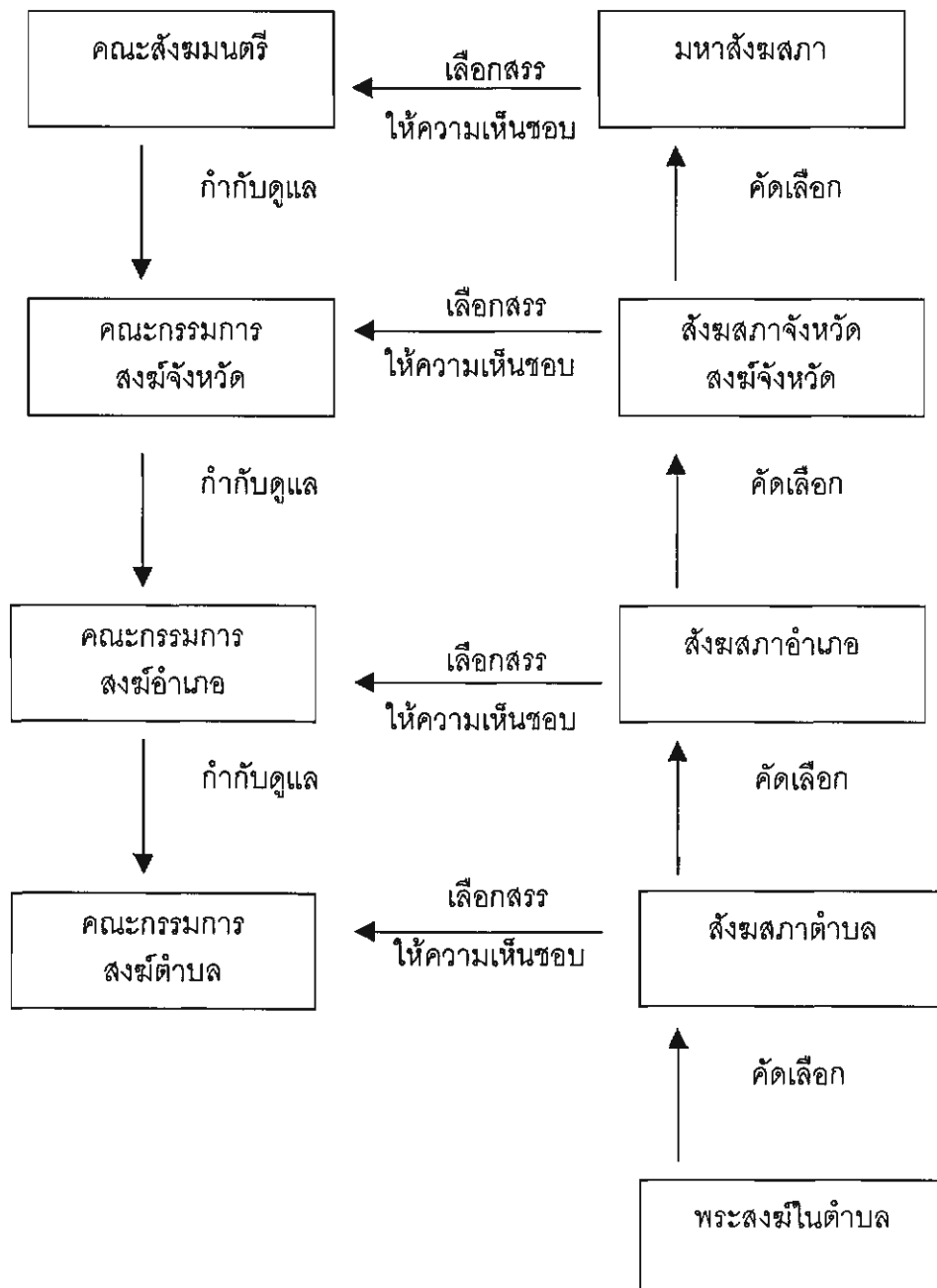
มหาสังฆสภานั้นยังมีส่วนสำคัญประการหนึ่ง ได้แก่การเลือกสรรกลั่นกรองคณะสังฆมนตรี โดยอาจเลือกสรรสังฆมนตรีทั้งคณะ หรือเลือกเฉพาะสังฆนายกผู้เป็นประธานคณะสังฆมนตรี จากนั้นจึงให้สังฆนายกเป็นผู้เลือกสังฆมนตรี ผู้ที่ถูกเลือกสรรอาจเป็นสมาชิกมหาสังฆสภาหรือไม่ก็ได้ และไม่จำเป็นต้องมีสมณศักดิ์ หากอาศัยความรู้ความสามารถและความพร้อมเป็นเกณฑ์

พร้อมกับการกระจายอำนาจในแนวนอนดังกล่าวแล้ว ควรมีการกระจายในแนวตั้ง กล่าวคือกระจายอำนาจหน้าที่ในการบริหารไปยังคณะสงฆ์ส่วนภูมิภาคและท้องถิ่น ขณะที่คณะสังฆมนตรีรับผิดชอบในการบริหารการคณะสงฆ์ส่วนกลาง (โดยแบ่งเป็นฝ่ายต่าง ๆ เช่น ฝ่ายปกครอง ศึกษา เผยแผ่ และสาธารณูปการ เป็นต้น) ยังควรมีคณะกรรมการสงฆ์เพื่อดูแลรับผิดชอบการคณะสงฆ์ตั้งแต่ระดับจังหวัดลงไปจนถึงระดับตำบล^๑ คณะกรรมการดังกล่าวได้รับการเลือกสรรจากสังฆสภาซึ่งมีอยู่ในทุกระดับเช่นเดียวกัน โดยการเลือกสรรใช้วิธีการเดียวกับการเลือกสังฆมนตรีและสังฆนายกในระดับชาติ

คณะกรรมการสงฆ์ในระดับภูมิภาคและท้องถิ่นนั้นมิได้ขึ้นตรงต่อคณะสังฆมนตรีในฐานะผู้บังคับบัญชา หากแต่สัมพันธ์กันในลักษณะประสานงานและเกื้อกูลกันมากกว่า อย่างไรก็ตามคณะสังฆมนตรีควรมีอำนาจอยู่ในระดับหนึ่งในส่วนที่เกี่ยวกับการคณะสงฆ์ในภูมิภาคและท้องถิ่น ทั้งนี้เพื่อให้เกิดเอกภาพในการบริหารการคณะสงฆ์ทั่วประเทศ

^๑ การแบ่งเขตและระดับความรับผิดชอบของคณะสงฆ์นั้น ทุกวันนี้ได้แบ่งตามเขตปกครองของบ้านเมืองจนกลายเป็นอัตโนมัติไปแล้ว คือแบ่งเป็นระดับจังหวัดลงไปจนถึงระดับตำบล วิธีนี้สะดวกแก่ฝ่ายบ้านเมือง แต่อาจไม่สอดคล้องกับคณะสงฆ์ ซึ่งมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงข้ามเขตปกครองของบ้านเมืองมาช้านาน น่าจะลองคิดถึงการแบ่งเขตปกครองของคณะสงฆ์โดยใช้เกณฑ์อื่นบ้าง เช่นแบ่งตามสายสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมและลักษณะภูมิศาสตร์ อย่างไรก็ตามในที่นี้ผู้เขียนขออิงการแบ่งแบบเดิมไปก่อนเพื่อความสะดวกในการนำเสนอ

สังฆสภาในระดับภูมิภาคและท้องถิ่นนอกจากทำหน้าที่กลั่นกรองเลือกสรรผู้บริหารในคณะกรรมการสงฆ์ระดับต่าง ๆ แล้ว ยังมีหน้าที่ออกกฎระเบียบตามความเหมาะสมของท้องที่ ตลอดจนให้ความเห็นชอบแผนงานและโครงการต่าง ๆ ของฝ่ายบริหาร สำหรับสมาชิกสังฆสภานั้นคัดเลือกจากสมาชิกสภาในระดับที่รองลงไป กล่าวคือสมาชิกมหาสังฆสภาคัดเลือกจากสมาชิกสังฆสภาจังหวัดทั่วประเทศ เช่นเดียวกับที่สมาชิกสังฆสภาจังหวัดคัดเลือกมาจากสมาชิกสังฆสภาอำเภอทั่วทั้งจังหวัด จนที่สุดสมาชิกสังฆสภาตำบลก็มาจากการเลือกตั้งโดยพระภิกษุสงฆ์ในตำบลนั้น ๆ

สำหรับคณะวินัยหรือศาลสงฆ์นั้น ขึ้นต้นควรมีทุกจังหวัด ขึ้นอุทธรณ์ควรมีอย่างน้อยภาคละ ๑ แห่ง ส่วนชั้นฎีกาได้แก่มหาเถรสภา โดยมีมหาเถรสภาเป็นผู้แต่งตั้งคณะพระวินัยทั้งขึ้นต้นและชั้นอุทธรณ์

จะเห็นได้ว่าภายใต้โครงสร้างดังกล่าว การบริหารในทุกระดับนอกจากจะทำงานอย่างเป็นหมู่คณะแล้วยังเปิดโอกาสให้สมาชิกคณะสงฆ์มีส่วนร่วมโดยผ่านผู้แทนในสังฆสภา ทั้งโดยการเลือกสรรตัวบุคคลและให้ความเห็นชอบนโยบายและแผนงาน แม้แต่ผู้บริหารชั้นสูงสุดคือคณะสังฆมนตรีก็ต้องรับผิดชอบต่อมหาสังฆสภาซึ่งเป็นผู้แทนพระสงฆ์ทั้งประเทศ โดยการผ่านระบบผู้แทนดังกล่าว พระระดับล่างสามารถมีส่วนร่วมในการกำหนดความเป็นไปในคณะสงฆ์ได้ วิธีนี้จึงไม่เพียงแต่สอดคล้องกับหลักการบริหารในสังคมสมัยใหม่ซึ่งมีความซับซ้อนและหลากหลายเกินกว่าที่คนเพียงคนเดียวหรือไม่กี่คนจะดูแลให้ทั่วถึงได้แล้ว ยังสอดคล้องกับหลักการในพระธรรมวินัยที่เน้นความเป็นสังฆะคือการรับผิดชอบร่วมกันในหมู่สงฆ์^๒

ประโยชน์ของการปรับโครงสร้างของคณะสงฆ์ให้มีการกระจายอำนาจและการมีส่วนร่วมมากขึ้นนี้ นอกจากจะทำให้การบริหารงานคณะสงฆ์เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพและโปร่งใส เพื่อให้เกิดความ

^๒ หลักการกระจายอำนาจและการรับผิดชอบร่วมกันในหมู่สงฆ์ปัจจุบันเป็นที่ยอมรับในคณะสงฆ์ของพม่า ดังเห็นได้จากโครงสร้างใหม่ที่เริ่มแต่ปี ๒๕๒๓ โดยมีคณะกรรมการบริหารการคณะสงฆ์ระดับชาติที่เรียกว่า คณะสังฆมหานายกแห่งชาติ (State Sangha Maha Nayaka Committee) ได้รับการเลือกตั้งจากคณะกรรมการอำนวยการกลางแห่งชาติ(State Central Working Committee) คณะสังฆมหานายกแห่งชาติ(สมาชิก ๓๓ รูป)มีหน้าที่บริหารงานคณะสงฆ์และกำกับดูแลการทำงานของคณะกรรมการบริหารระดับจังหวัดลงไป ส่วนคณะกรรมการอำนวยการกลางแห่งรัฐ(สมาชิก ๓๐๐ รูป)มีหน้าที่กำกับการทำงานของคณะสังฆมหานายกแห่งชาติ พร้อมทั้งวางแนวทางให้ไปปฏิบัติ คณะกรรมการชุดนี้ถืออวาทะเป็นผู้รับผิดชอบต่อการคณะสงฆ์ทั้งหมดและขึ้นต่อสภาสงฆ์แห่งชาติ ซึ่งประกอบด้วยผู้แทนพระสงฆ์ทั่วประเทศจากทุกนิกาย(รวมประมาณ ๑,๒๐๐ รูป) สภาสงฆ์แห่งชาติเป็นผู้เลือกตั้งกรรมการอำนวยการกลางอีกต่อหนึ่ง

ในระดับส่วนกลางยังมีกรรมการอีกชุดหนึ่งเรียกว่าอวาทจริยาการก ซึ่งประกอบด้วยพระมหาเถระชั้นผู้ใหญ่ มีหน้าที่ให้คำชี้แนะสั่งสอนพระสงฆ์ทั่วประเทศโดยผ่านคณะสังฆมหานายกแห่งชาติ

คณะกรรมการ ๒ ประเภท คือคณะกรรมการบริหารที่เรียกว่าคณะสภาสังฆมหานายก และคณะกรรมการอำนวยการนั้น ยังมีอยู่ในระดับล่าง ๆ ตั้งแต่ระดับจังหวัด ระดับอำเภอ ระดับตำบล คณะสังฆนายกทุกระดับ(จำเพาะระดับชาติเท่านั้นที่ใช้คำว่า "มหานายก") มาจากคณะกรรมการอำนวยการ (และอยู่ภายใต้การกำกับดูแลของคณะสังฆมหานายกแห่งชาติอีกต่อหนึ่ง) ส่วนกรรมการอำนวยการตั้งแต่ระดับชาติลงมาก็มาจากการเลือกตั้งของกรรมการอำนวยการระดับล่าง (เช่นกรรมการอำนวยการจังหวัดมาจากการเลือกตั้งของกรรมการอำนวยการอำเภอทุกอำเภอในจังหวัดนั้น) จะเห็นได้ว่าคณะสงฆ์พม่ามีทั้งการปกครองจากบนลงล่าง และจากล่างขึ้นบน กล่าวคือ คณะสังฆมหานายกแห่งชาติมีหน้าที่กำกับดูแลคณะสังฆนายกระดับล่าง ส่วนคณะกรรมการอำนวยการระดับล่างมีหน้าที่คัดเลือกคณะกรรมการอำนวยการระดับบน (Than: 21-34)

บริสุทธิ์ยุติธรรมแล้ว ยังทำให้คณะสงฆ์มีพลวัตและสามารถปรับตัวให้หลุดพ้นจากภาวะล่องลอยและแข็งทื่อซึ่งเป็นอาการเด่นชัดที่สุดในปัจจุบัน พลวัตของคณะสงฆ์นั้นเกิดขึ้นได้เพราะเปิดโอกาสให้หลากหลายทางความคิดเห็นของพระสงฆ์ได้แสดงตัวและมีการปะทะสังสรรค์อย่างสร้างสรรค์ในทุก ระดับ แทนที่จะถูกกดกันไว้ทั้งโดยการปิดโอกาสไม่ให้แสดงออกและโดยการใช้อำนาจจัดการกับผู้เห็นต่าง ในยุคที่ความเห็นต่างเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ แม้จะอิงอาศัยหลักธรรมวินัยเดียวกันแต่ก็ยัง สามารถตีความต่างกันได้อยู่ดี ดังนั้นไม่มีวิธีใดดีกว่าการทำให้ความแตกต่างนั้นไหลพ้นจากมุมมืด เพื่อจะได้ถกเถียงวิพากษ์วิจารณ์และแก้ต่างอธิบายความได้อย่างเสรี นี่อาจเป็นวิธีที่ดีที่สุดวิธีหนึ่งในการจัดการกับความหลากหลายทางด้านธรรมวินัย ซึ่งกำลังเป็นเชื้อให้เกิดความหลากหลายของลัทธิในภาย ทั้งในวัดและนอกวัด สิ่งที่พระธรรมปิฎกเรียกว่า "การทำพระธรรมวินัยให้วิปริต" นั้นกำลังเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ แน่นนอนว่าสาเหตุสำคัญประการหนึ่งอยู่ที่ปัญหาการศึกษาพุทธศาสนาในปัจจุบัน แต่การศึกษาที่ถูก ต้องไม่ได้อยู่ที่โรงเรียนเท่านั้นการเปิดโอกาสให้มีการแสดงความคิดเห็นอย่างเสรี ก็สามารถให้ความรู้ที่ ถูกต้องแก่สาธารณชนได้ ไม่มีอะไรในประเด็นเรื่องธรรมวินัยที่ไม่สามารถนำมาถกเถียงโต้แย้งกันได้ อย่างเปิดเผย และเวทีอย่างหนึ่งที่สามารถทำให้เรื่องนี้กลายเป็นการโต้แย้งด้วยเหตุผลก็คือเวทีของ คณะสงฆ์ สังฆสภาในระดับต่าง ๆ สามารถเป็นเวทีแห่งความเห็นต่างในเรื่องธรรมวินัยได้ และหาก เวทีดังกล่าวจะขยายตัวไปนอกวงการคณะสงฆ์ก็ไม่ใช่เรื่องน่ากลัวหากว่าในเวทีทางการเมืองของคณะสงฆ์ นั้นมีการโต้เถียงกันด้วยเหตุผลและอย่างมีหลักเกณฑ์ อย่างน้อยก็จะช่วยให้ผู้คนนอกวงการสงฆ์มีที่ ๆ จะหันไปเงี่ยหูฟังเพื่อตัดสินใจหรือลงความเห็นอย่างมีหลักเกณฑ์ มิใช่จะไปตามอำเภอใจ หรือคล้อยตาม ไปกับใครคนใดคนหนึ่งอย่างง่าย ๆ

การจัดการกับความเห็นต่างในลักษณะนี้แม้จะไม่ทำให้เกิดข้อสรุปหรือข้อปฏิบัติที่เป็นอันหนึ่งอัน เดียวกันได้ แต่อย่างน้อยก็จะทำให้ความหลากหลายนั้นอยู่ในขอบเขตที่เหมาะสม ไม่แตกกระจายไป อย่างไร้กฎเกณฑ์อย่างที่กำลังมีแนวโน้มอยู่ในปัจจุบัน สิ่งที่จะเกิดขึ้นก็คือความหลากหลายใน ท่ามกลางเอกภาพ ซึ่งดีกว่าความหลากหลายอย่างไรเอกภาพ เพราะนั่นเป็นความหลากหลายที่เกิน ขอบเขตธรรมวินัย อันแลเห็นได้แล้วในปัจจุบัน โดยสำนักซึ่งทำตัวเช่นนั้นก็ยังอยู่ได้อย่างสบายในคณะ สงฆ์ไทย หากแต่พ้นวิสัยที่ผู้ปกครองสงฆ์จะควบคุมได้ อย่างไรก็ตามการจัดการกับสำนักที่วิปริตไป จากพระธรรมวินัยนั้นไม่ใช่เรื่องยาก หากว่าคณะสงฆ์สามารถดำเนินการด้วยเหตุด้วยผลกับสำนักที่ทำ พระธรรมวินัยให้วิปริต หรือมีความใจกว้างกับสำนักที่ตีความพระธรรมวินัยต่างไปจากกระแสหลักภายในคณะสงฆ์

ความสัมพันธ์กับรัฐ

ความสัมพันธ์ระหว่างสงฆ์ ผู้ปกครอง และประชาชน เป็นความสัมพันธ์สามเส้าที่มีความสำคัญ อย่างยิ่งต่อพุทธศาสนาแบบเถรวาท แม้ว่าพระสงฆ์ในอดีตจะอยู่ได้ด้วยอุปถัมภ์ของประชาชนเป็น

หลัก แต่พุทธศาสนาก็เห็นความสำคัญของผู้ปกครองในฐานะเป็นปัจจัยให้เกิดสภาพแวดล้อมที่เอื้ออำนวยต่อชีวิตที่ดีงามตามหลักธรรม ทศพิธราชธรรมและจักรวรรดิวัตรเป็นตัวอย่างที่ชี้ว่าผู้ปกครองมีความสำคัญต่อการสร้างเสริมธรรมะแก่หมู่ชน แต่พระราชหรือผู้ปกครองจะทำเช่นนั้นได้ก็ต่อเมื่อมีพระสงฆ์เป็นสื่อนำธรรมมาให้แก่ผู้ปกครอง พระสงฆ์จึงจำเป็นต้องสัมพันธ์กับผู้ปกครองด้วย ประเพณีวัฒนธรรมของไทย(และอีกหลายประเทศเช่นพม่า ลังกา)ก็ให้ความสำคัญกับเรื่องนี้ ดังนั้นพระราชจึงต้องอยู่ใกล้พระสงฆ์ด้วย เพื่อแสดงความเป็นผู้ไฝ่ธรรมเคารพสงฆ์ พร้อมกันนั้นพระราชแต่ก่อนก็เชื่อว่าการอุปถัมภ์พระสงฆ์ยังเป็นปัจจัยสำคัญในการค้ำจุนบำรุงพระศาสนาด้วย ซึ่งไม่เพียงแต่จะทำให้บ้านเมืองสงบร่มเย็น และเป็นการสร้างความชอบธรรมแก่ตนเองเท่านั้น หากยังเป็นการสร้างสมบารมีเพื่อประโยชน์ในภพหน้าที่ศรัทธามากก็มุ่งหวังพุทธภูมิหรือโพธิญาณเลยทีเดียว

อย่างไรก็ตามตมมาถึงปัจจุบัน การปกครองกลายเป็นเรื่องของรัฐไปแล้ว พระราชหรือผู้ปกครองเป็นเพียงส่วนหนึ่งของกลไกรัฐอันซับซ้อน อำนาจของรัฐจึงครอบคลุมงำทุกสิ่งทุกอย่างที่อยู่ภายในรัฐนั้น รวมทั้งคณะสงฆ์ด้วย คณะสงฆ์ในปัจจุบันได้ใกล้ชิดผูกติดกับรัฐจนกลายเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไปโดยปริยาย ความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้คณะสงฆ์ในปัจจุบันอยู่ในภาวะลงรองแข็งท้อ และไม่ตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลงใด ๆ อันจะช่วยให้พุทธศาสนาพ้นจากความเสื่อมถอยได้

มองในแง่พัฒนาการแล้ว เส้นทางของคณะสงฆ์เป็นเส้นทางที่ถลาลู่อิทธิพลของอำนาจรัฐมากขึ้นโดยลำดับ ในอดีตวัฒนธรรมประเพณีทางศาสนาและการเมืองไม่เปิดโอกาสให้ผู้ปกครองทำอะไรพระได้ง่าย ๆ เมื่อพระนารายณ์ทรงประสงค์จะมีพระบรมราชโองการให้สึกพระที่นินทาพระเจ้าแผ่นดิน พระองค์ก็ยังไม่มั่นใจว่าจะทำได้จึงต้องเผด็จถามความเห็นของพระสงฆ์รูปหนึ่งก่อน มาถึงสมัยพระเจ้าบรมโกศ พระองค์ก็ไม่กล้าที่จะเอาผิดกับพระสงฆ์ที่ปกป้องช่วยเหลือคนทำผิดกฎหมายบ้านเมือง พระองค์ได้แต่ออกพระราชกำหนดว่า หากพระภิกษุรูปใดทำผิดกฎหมาย ให้เอาญาติโยมของพระรูปนั้นมาลงโทษแทน

ใช่แต่เท่านั้นแม้กระทั่งเขตวัดก็แทบจะอยู่นอกเหนืออำนาจของอาณาจักรจะล่วงล้ำไปถึง ในสมัยพระเพทราชา หากว่ามีคดีความเกิดขึ้นในบริเวณพื้นที่ ๔ วารอบวัด ให้ถือเป็นอำนาจของวัดที่จะดำเนินการเอง ทรงห้ามมิให้เจ้าเมือง ปลัดเมือง และกรมการเมืองไปยุ่งเกี่ยวด้วย ในทำนองเดียวกันผู้ที่ทำผิดกฎหมายบ้านเมืองขึ้นอุกฤษฏ์เช่นเป็นกบฏ ก็สามารถพ้นพระราชอาญาได้หากสามารถหลบมาพึ่งวัด นำสังเกตว่าแม้ฝ่ายบ้านเมือง(โดยกรมธรรมการ)จะมีหน้าที่สอบสวนดำเนินการกับพระเณรที่ทำผิดพระวินัย แต่ไม่สามารถลงโทษพระที่ทำผิดในทางโลกหรือละเมิดกฎหมายบ้านเมืองได้อย่างเต็มที่ (สายชล: ๔๙) นอกจากนั้นยังมีข้อพิจารณาอีกว่าตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยาไม่เคยมีพระราชบัญญัติชนิดที่เรียกว่ากฎหมายพระสงฆ์ได้เลย ทั้งนี้เพราะอย่างน้อยในทางทฤษฎีก็ถือว่าพระสงฆ์มิได้อยู่ภายใต้การปกครองโดยตรงของพระมหากษัตริย์ (นิติ ๒๕:๒๙: ๑๒๐)

ในลังกาเราพบเช่นกันว่าพระแต่ก่อนก็มีสถานะสูงส่งจนบางครั้งอยู่เหนืออำนาจของกษัตริย์ กษัตริย์บางองค์ปวารณาตนถึงขั้นขอเป็นทาสต่อพระสงฆ์ (Gombrich: 169) ส่วนในพม่าพระบางรูปก็สามารถท้าทายกษัตริย์ได้ตรง ๆ (Ling 1979: 311)

แต่เมื่อถึงรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี พระมหากษัตริย์ก็มีอำนาจเหนือคณะสงฆ์อย่างชัดเจน ดังเห็นได้จากการที่ทรงเป็นแม่กองในการชำระพระสงฆ์ในหัวเมืองเหนือด้วยพระองค์เอง โดยทรงอ้างเอาพระบารมีของพระองค์เองเป็นเบื้องต้นก่อนที่จะอ้างอิงอำนาจของเทวดา(นิธิ ๒๕๒๙: ๑๑๙)^๑ อีกทั้งยังทรงมีบทบาทหลังจากนั้นประหนึ่งประมุขของคณะสงฆ์ กล่าวคือไม่เพียงแต่ทรงแต่งตั้งพระราชาคณะไปดูแลพระสงฆ์ในหัวเมืองต่าง ๆ ทางเหนือเท่านั้น หากยังทรงถอดพระสังฆราชและพระราชาคณะชั้นสูงและนำไปลงพระราชาอาญาเนื่องจากถวายพระพรว่าพระสงฆ์ที่เป็นปฤชนไม่พึงกราบไหว้คฤหัสถ์ที่เป็นอริยบุคคล โดยที่ก่อนหน้านี้หลายปีก็ทรงออกพระราชกำหนดมีเนื้อความอธิบายพระวินัย ๒๒๗ ข้อโดยมุ่งให้เป็นพระราชกำหนดสำหรับพระสงฆ์โดยตรง อย่างที่ไม่เคยมีมาก่อนในสมัยอยุธยา

อำนาจของพระเจ้าแผ่นดินต่อคณะสงฆ์ดังกล่าวสืบมาถึงยุครัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงตราบทลงโทษพระสงฆ์ที่รู้เห็นว่ามีบุคคลที่คิดการร้ายต่อแผ่นดิน แต่ไม่แจ้งให้ทางการทราบ โทษดังกล่าวร้ายแรงถึงขั้น "เอาเจ้าคณะเจ้าอารามเจ้าอธิการ...เปนโทษกระบด ดูจโทษไ้คนโกหกคิดทำร้ายแผ่นดินและพระศาสนาเปนจุลาจล" (กฎหมายตราสามดวงเล่ม๔: ๑๘๒)

ในรัชกาลนี้เองอาณาจักรก็เข้ามากำกับดูแลการปฏิบัติตัวของพระสงฆ์มากขึ้น ดังได้ทรงตรา"กฎพระสงฆ์"ออกมา ๑๐ ฉบับอย่างไม่เคยมีในรัชกาลก่อน ๆ ทั้งนี้เพื่อเข้มงวดพระสงฆ์ให้ประพฤติตามพระวินัยมากขึ้น โดยมีบทลงโทษกำกับด้วยนอกเหนือจากการปรับอาบัติตามพระวินัยแล้ว บทบาทของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในเรื่องการคณะสงฆ์นี้ กล่าวในทางปฏิบัติแล้ว ทรงมีสถานะไม่ต่างจากผู้นำสูงสุดของคณะสงฆ์เลยทีเดียว เพราะไม่เพียงแต่จะทรงตรากฎเพื่อบังคับใช้กับพระสงฆ์โดยตรงแล้ว ยังทรงกวตขันกับพระราชาคณะทั้งหลายให้ตรวจตราเอาใจใส่ไม่ให้มีอลัชชี หากไม่แล้วจะทรงเอาโทษพระราชาคณะเหล่านั้น"เสมอด้วยโทษสมคบสมณะสามเณรอันเป็นบาปลามกนั้น" (กฎหมายตราสามดวงเล่ม๔ : ๒๑๙) มีบางครั้งก็ทรงถึงกับตำหนิพระราชาคณะอย่างแรงว่ามีได้มีความกตัญญูต่อพระศาสนาเพราะปล่อยให้ "โจรปล้นพระศาสนาซุกซุม" ซึ่งความผิดดังกล่าวสมควรแก่โทษ

^๑ พึงเปรียบเทียบกับกรณีพระนารายณ์ซึ่งมีเอกสารต่างประเทศระบุว่าในสมัยของพระองค์มีการสึกพระหลายพันรูป แม้ว่าการสึกพระนั้นเป็นเพราะข้อหาหลบเลี่ยงราชการมากกว่าเพราะเป็นอลัชชี แต่ข้อที่น่าสังเกตก็คือที่แรกพระนารายณ์ทรงมีพระบรมราชโองการให้ขุนนางผู้ใหญ่(ออกหลวงสรศักดิ์)รับผิดชอบ ในการสอบความรู้พระเณรเพื่อคัดเอาคนที่หนีมาบวชออกไป แต่พระสงฆ์ฝ่ายอริยวาสีไม่ยินยอม เสนอให้สังฆนายก ฝ่ายอริยวาสีเป็นแม่กองในการสอบ แต่กรณีพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นทรงสั่งให้บรรดาพระหัวเมืองเหนือค้ำน้ำ พิสูจน์ความบริสุทธิ์ต่อหน้าพระที่นั่ง โดยไม่มีพระสงฆ์มาร่วมตัดสินพิจารณาเลย หากทรงถือคำตัดสินของพระองค์ เป็นที่ยุติ (สิริวัฒน์ ๒๕๒๔: ๔)

ทัศน์ อย่างไรก็ตามทรง "ให้จดโทษไว้ครั้งหนึ่งก่อน" (กฎหมายตราสามดวงเล่ม ๔: ๒๑๓) ในยุคนี้เองที่สังฆการีมิได้เป็นเพียงเจ้าพนักงานในพระราชพิธีเท่านั้น หากยังทำหน้าที่พิจารณาโทษและสึกพระที่ละเมิดพระวินัยด้วย จนเป็นที่ยำเกรงของพระ อำนาจของสังฆการีมีมากจนสามารถข่มขู่พระได้ กระทั่งมีคำพูดว่า "พระกินผี สังฆการีกินพระ" (เสฐียรพงษ์ ๒๕๔๓: ๓๕-๓๖) จวบจนสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อกรมสังฆการีรวมกับกรมธรรมการเป็นกรมธรรมการสังฆการีก็ยังอำนาจในการ"ตั้งกรรมการหัวเมืองว่าความพระสงฆ์ต่อพระสงฆ์ หรือพระสงฆ์เกี่ยวข้องกับคดีคดีไม่ว่าความอย่างไร"(อ้างใน ป.อ.ปยุตโต ๒๕๔๔: ๒๔)

แม้ว่าพระมหากษัตริย์จะมีอำนาจเหนือคณะสงฆ์ แต่จวบจนถึงรัชกาลที่ ๓ คณะสงฆ์ก็ยังไม่ขาดพระสังฆราช(แม้ว่าในทางปฏิบัติจะไม่ได้ทรงมีบทบาทในการบริหารจัดการคณะสงฆ์มาก) แต่เมื่อถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นสังฆราชเองโดยพฤตินัย เนื่องจากมิได้ทรงแต่งตั้งให้ผู้ใดขึ้นเป็นสังฆราชสืบต่อจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ในทำนองเดียวกัน ปลายสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ก็ทรงปฏิบัติหน้าที่สังฆราชนานถึง ๑๑ ปี เพราะพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ร.ศ. ๑๒๑ ที่ทรงตราขึ้นนั้นไม่ได้กล่าวถึงตำแหน่งพระสังฆราชเลย กอปรกับตำแหน่งนี้ได้ว่างลงหลังจากสมเด็จพระสังฆราช(สา)สิ้นพระชนม์ มหาเถรสมาคมที่ตั้งขึ้นเป็นครั้งแรกตามพระราชบัญญัติฉบับนี้มีหน้าที่เพียงถวายคำปรึกษาในการพระศาสนาและการปกครองคณะสงฆ์แด่พระมหากษัตริย์ ดังนั้นเมื่อมีกิจอันใดที่พระราชอาณาเขตชั้นผู้ใหญ่จะพึงทำร่วมกัน เสนาบดีกระทรวงธรรมการก็รับพระบรมราชโองการสั่งมายังเจ้าคณะ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ จึงมีสถานะเป็น "ผู้รั้งตำแหน่งสังฆราช"

มาถึงรัชกาลนี้ก็เห็นได้ชัดว่าพระสงฆ์อยู่ใต้อาณาจักรมากขึ้นกว่ายุคใด ๆ เพราะรัฐเข้ามากำหนดคุณสมบัติผู้บวช ควบคุมการแต่งตั้งอุปัชฌาย์ ส่วนพุทธาวาสหรือบริเวณโบสถ์ซึ่งแต่ไหนแต่ไรมาเป็นอิสระจากอำนาจรัฐด้วยประการทั้งปวง ก็ค่อย ๆ ตกอยู่ภายใต้พระราชอำนาจหรือกฎหมายของบ้านเมือง ใครที่ทำผิดกฎหมาย แม้จะหนีมาอยู่ในโบสถ์ ก็ไม่ได้รับการยกเว้นอีกต่อไป และเมื่อถึงรัชกาลนี้พื้นที่ส่วนนี้ก็ต้องขึ้นต่อรัฐอย่างสิ้นเชิง พระสงฆ์มิใช่ผู้กำหนดอีกต่อไปว่าพื้นที่ใดสมควรเป็นโบสถ์ อำนาจดังกล่าวตกเป็นของรัฐโดยการเป็นผู้ควบคุมวิสุทธคามสีมาแต่ผู้เดียว อำนาจในการคณะสงฆ์ดัง

* แม้ขณะที่สมเด็จพระสังฆราช(สา)ยังทรงพระชนม์อยู่ ผู้บัญชาการคณะสงฆ์ที่แท้จริงก็ยังได้แก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่แน่นอน ดังเห็นได้ว่าเมื่อมีประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองพ.ศ. ๒๔๔๑ ผู้ที่มอบหมายให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทำหน้าที่บังคับการวัดวาอารามในมณฑลหัวเมืองทั่วราชอาณาจักร รวมทั้งหัวเมืองมณฑลกรุงเทพ ฯ เพื่อดูแลพระสงฆ์ให้ส่งสอนกุลบุตรให้มีวิชาความรู้ นั้น ได้แก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หาใช่สมเด็จพระสังฆราช(สา)ไม่